

М.Жолшаева, Ғ.Отарбаева, Ғ.Нұрманова

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Жалпы білім беретін мектептің
6-сыныбына арналған оқулық

*Қазақстан Республикасының
Білім және ғылым министрлігі бекіткен*

Алматы «Мектеп» 2018

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 81.2Қаз-922
Ж69

Шартты белгілер:

– тыңдайық

– айтайық

– оқыық

– жазайық

– ізденейік

– топтық жұмыс

– көрейік

– қайталайық

– болжайық

– шығармашылық жұмыс

– Есте сақта! (грамматикаға қосымша)

– ғалым болам десеніз

Жолшаева М., т.б.

Ж69 **Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық/М.Жолшаева, Ғ.Отарбаева, Г.Нұрманова. – Алматы: Мектеп, 2018. – 184 б., сур.**

ISBN 978–601–07–0949–2

Ж 4306020200–035 1(1)–18
404(05)–18

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 81.2Қаз-922

ISBN 978–601–07–0949–2

© Жолшаева М., Отарбаева Ғ.,
Нұрманова Г., 2018
© «Мектеп» баспасы,
көркем безендірілуі, 2018
Барлық құқықтары қорғалған
Басылымның мүлкіктік құқықтары
«Мектеп» баспасына тиесілі

АЛҒЫ СӨЗ

Құрметті жас дос!

Қазақ тілі – ғылымның қыр-сырын және әлемді танудың бір құралы болып табылатын негізгі пәннің бірі.

Жүсіпбек Аймауытов ана тілін жақсы меңгере алмай тұрып, өзге пәндерді түсіну мүмкін емес екендігін айтады. Расында, ана тілінде алған білім саған басқа пәндерді, өзге ғылым салаларын тануға жол ашады.

Бұл оқулық дұрыс сөйлеу мен сауатты жазудың негізі болып табылатын қазақ тілінің грамматикалық заңдылықтары туралы бұған дейін жинақтаған білімінді әрі қарай дамытуға, толықтыруға көмектеседі.

Осы оқулық арқылы ғасырлар қойнауында жатқан тарихтан сыр шертетін және қазақ мәдениетінен хабар беретін көнерген сөздермен танысасың. Қоғам дамуындағы өзгерістерге байланысты туындап, сөздік қорымызды байытып жатқан жаңа сөздер, ғылымның түрлі салаларына қатысты терминдер және шаруашылық саласына қатысты кәсіби сөздер мен жергілікті сөйлеу тілінің ерекшеліктері туралы да осы кітаптан білетін боласың. Сондай-ақ ойды дұрыс түсінуге қажетті тыныс белгілері мен олардың атқаратын қызметтері жайында да айтылады.

Оқулықта қазақ тілінің әдеби тіл нормасын сақтай отырып, ойыңды анық әрі түсінікті жеткізуге дағдыландыратын тапсырмалар ұсынылды. Берілген тапсырмалар сенің бойыңдағы шығармашылық қабілетті шыңдауға, сыни ойлау және топта бірлесе жұмыс жасай алу дағдыларыңды дамытуға бағытталған. Ал ізденімдік тапсырмаларды орындау арқылы өткен лексика-грамматикалық тақырыптар аясында материалдар жинақтай отырып, қызықты жоба жұмыстарын жасайсың. Бұл сенің үлкен ғылым жобаларға дайындығың болады.

Іске сәт, жас дос!

Авторлар

Кіріспе

1-тапсырма. Түсініп оқындар.

Қазақ тілі – әдеби тіл. Әдеби тіл – жалпыға бірдей түсінікті, қоғамның барлық саласында қолданылатын, тұрақты нормалары бар тіл.

Сөздердің мағыналарына сәйкес қолданылуы лексикалық нормаға, грамматикалық тұлғалардың орынды, дұрыс жұмсалуды грамматикалық нормаға, дыбыстардың жазуда дұрыс таңбалануы орфографиялық нормаға, ал олардың дұрыс айтылуы орфоэпиялық нормаға негізделеді.

әдеби тілдің сұрыпталған, өңделген нормалары (лексикалық, грамматикалық, орфографиялық және орфоэпиялық) болады;	әдеби тіл нормалары халықтың бәріне ортақ және түсінікті болып келеді;
Әдеби тілге тән басты белгілер:	
функционалдық-стильдік салалары бар;	қоғамдық қызметі әр алуан болады.

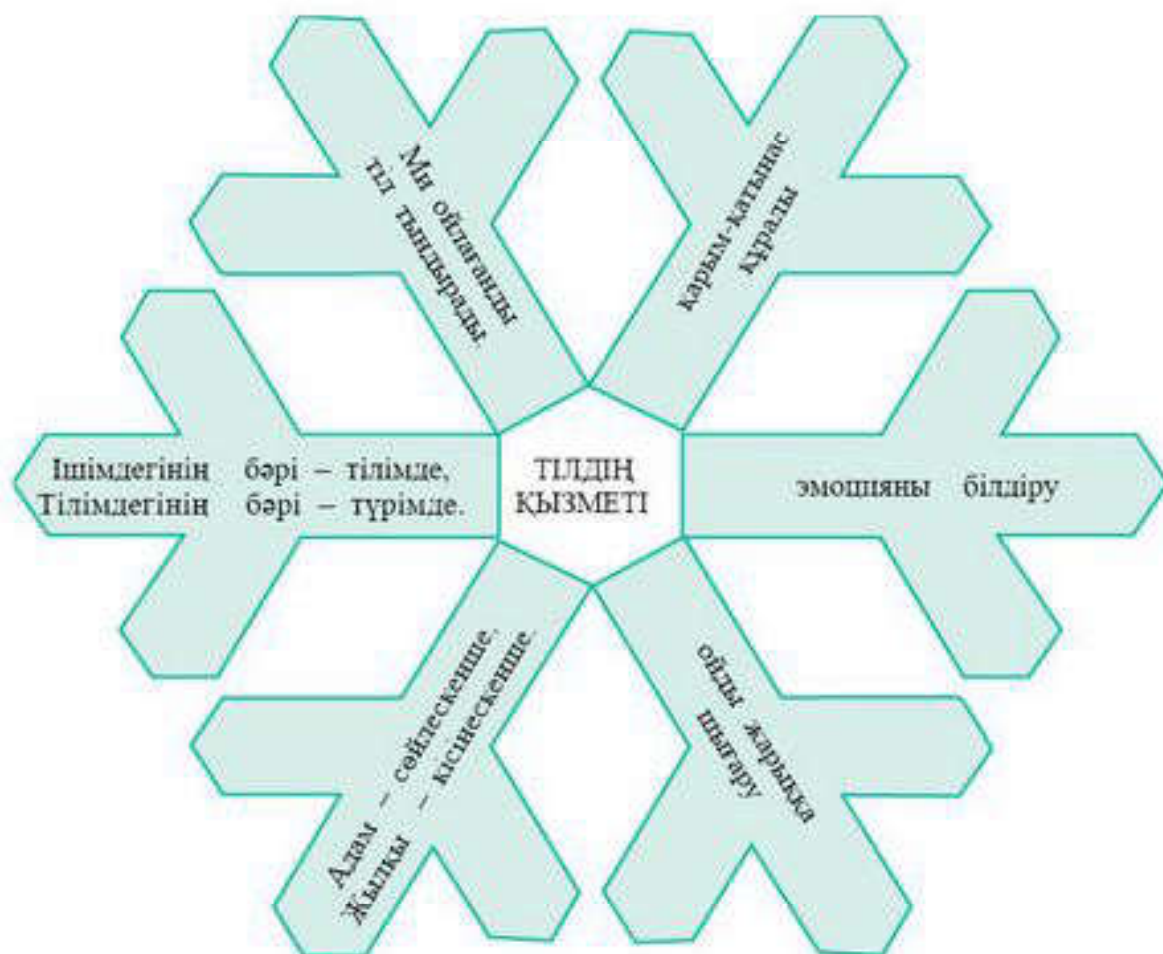

A Берілген сөздердің қай нормаға сәйкес келетінін белгілеңдер.

Сөздер	Лексикалық норма	Грамматикалық норма	Орфографиялық норма	Орфоэпиялық норма
күнү-түнү				+
көзқарас				
рұқсат – ұлықсат				
кітаптар				
Досжан				
тізе – дізе				
ташшол				
мұғалімдерге				

2-тапсырма. Мақал-мәтелдердің мағынасын түсіндіріп, сол арқылы тілдің атқаратын қызметін анықтаңдар.

ӘДЕБИ ТІЛДІҢ СТИЛЬДЕРІ

Стиль түрлері	Ерекшеліктері	Қолданылу аясы
Ресми іс-қағаздар стилі	<ul style="list-style-type: none"> ✓ мазмұн қысқа баяндалады; ✓ тұжырымдар дәл, нақты болады; ✓ сөздер тура мағынасында қолданылады; ✓ калыптасқан үлгі бойынша жазылады. 	Ресми қағаздар: <i>өтініш, мінездеме, хабарландыру, қызметтікхат</i> т.б.
Ғылыми стиль	<ul style="list-style-type: none"> ✓ сөздер негізгі, тура мағынасында қолданылады; ✓ әр ғылым саласының арнайы термин сөздері болады. 	<i>баяндама, ғылыми зерттеу жұмысы, мақала, ғылыми монография</i> және т.б.

Публицистикалық стиль	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ақпарат жедел қабылданады; ✓ хабар толыққанды жеткізіледі; ✓ баяндау нақты, ықшам, экспрессивті-эмоционалды болады. 	бұқаралық ақпарат құралдарының (радио, теледидар, газет-журналдар) тілі
Көркем әдебиет стилі	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ойды бейнелі жеткізу үшін сөздер ауыспалы мағынада көп қолданылады; ✓ экспрессивтік сөздер мол болады; ✓ синоним сөздер, грамматикалық амалдар көп жұмсалады. 	әдеби көркем шығармалар
Ауызекі сөйлеу стилі	<ul style="list-style-type: none"> ✓ көбінесе диалогке құрылады; ✓ қарапайым сөздер қолданылады; ✓ қалыптасқан сөйлем құрылымы сөйлеуде өзгеріске көп түседі; ✓ жергілікті (диалект) сөздер қолданыла береді. 	

3-тапсырма. Берілген сөйлемдердің қай стильге тән екенін анықтаңдар. Ойларыңды дәлелдеңдер.

1. Тысқа шығып жуына ғой, қалқам! (*Ә.Тарази*)
2. Даланың жон арқасы жыбыр ете түскендей болды (*О.Бөкей*).
3. Міне, жаңарған Туы, Елтаңбасы, Әнұраны бар ел болдық (*Н.Назарбаев*).
4. Монитордан бөлінетін сәуленің зиянды әсері болады («*Денсаулық*» журналынан).
5. 2018 жылдың 22 қыркүйегінде Тілдер мерекесіне орай өтетін Қазақ тілі апталығының ашылу салтанатына шақырамыз.

4-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мұнда тілдің қандай қызметі туралы айтылған деп ойлайсыңдар?

Бір ұлттың тілінде сол ұлттың сыры, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай көрініп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түндей тынық, біресе құйындай екпінді тарихы, сары далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі – бәрі көрініп тұр. Қазақтың сары даласы кең, тілі де бай.

М.Жұмабаев

1.1. Біріккен сөздердің емлесі

1-тапсырма. Сурет пен тірек сөздерге сүйеніп, тыңдалатын мәтіннің мазмұнын болжаңдар.

2-тапсырма. Үнтаспадан 1-аудиомәтінді тыңдаңдар.

А Мәтін мазмұнына мейлінше жақын келетін жауапты белгілеп, ойларыңды дәлелдендер.

1. Мәтін не туралы?
 - а) марканың еті туралы;
 - ә) көл атауының тарихы жайында;
 - б) бай қызының ұзату тойы туралы.
2. Бай жігіттерге қандай талап қойды?
 - а) ет піскенше бәйгеден бірінші келу;

- ә) марканың етін жақсылап пісіру;
- б) көлді атпен бір айналып шығу.

3. Бәйгеден кімнің аты озып келді?

- а) байдың;
- ә) палуанның;
- б) кедей жігіттің.

Ә Бағандағы сөздерді сәйкестендіріңдер.

Шүмек	→	көлдің атауы
Сарытау		өзеннің атауы
Маркакөл	←	жайлаудың атауы
Шанағаты		байдың қыста отыратын қонысы
Қарағайлыбұлақ		байдың күзде отыратын қонысы

Б Жер-су аттарының жасалу жолын көрсетіңдер.

Үлгі : Марқа + көл,

3-тапсырма. Әр суретке сәйкес келетін атауды табыңдар.

НЕ БАЙҚАДЫҢДАР?

- Жұмбақтас
- Маркакөл
- Қызылқұм
- Барсакелмес
- Баянауыл

А Біріккен сөздер туралы 5-сыныпта өткен ережені естеріңе түсіріңдер.

СӨЗДЕРДІҢ ЖАЗЫЛУ ПРИНЦИПТЕРІ		
Фонетикалық принцип	Морфологиялық принцип	Тарихи-дәстүрлі принцип
Сөз бөлшектері қалай айтылса, солай жазылады. Мысалы: <i>ағаштар, қаладан</i> .	Кейбір сөздерді айтқанда дыбыстық өзгеріске ұшырағанмен, жазғанда түбірі өзгермей жазылады. Мысалы: айтылуы – <i>жер-сөк</i> , жазылуы – <i>жер-көк</i> .	Сөздердің бір кездері қалыптасқан, үйреншікті болып кеткен жазылу түрі сақталады. Мысалы: <i>халық, хабар, қаһарман</i> .

БІРІККЕН СӨЗДЕРДІҢ ЖАЗЫЛУЫ

1. Құрамындағы түбір сөздер бастапқы қалпын өзгеріссіз сақтап, бірігіп жазылады: *көк + жнек = көкжиек*, *бала + бақша = балабақша*, *Қалам + қас = Қаламқас*, *Ақ + марал = Ақмарал*.

Бірақ кейбір біріккен сөздер дыбыстық өзгеріске ұшырап, айтылуы бойынша жазылады: *Бота + көз = Ботагөз*, *көк + орай = көгөрай*, *қол + қанат = қолғанат*, *жазды + күні = жазды күні*, *Ай + қыз = Айғыз*, *қол + қап = қолғап*.

2. Жер-су атауларының түбір тұлғалары сақталып, бірігіп жазылады: *Жезқазған, Марқакөл*.

3. Біріккен сөзден жасалған кісі есімінде екі дауысты қатар келсе, бірі (алдыңғысы) түсіп қалады: *Торы + айғыр = Торайғыр*, *Қожа + Ахмет = Қожасмет*.

4. *Әр, еш, кей, бір, алде* сөздері есімдіктермен бірігіп жазылады: *әр*

Орфография

Орфография – тілдегі сөздерді дұрыс жазу ережелерінің қабылданған жүйесі. Ол:

- сөздердің бірге, бөлек жазылуын;
- бас әріптердің қолданылуын;
- тасымал тәртібін реттейді.

Кіріккен сөздер

Кейбір сөздердің бастапқы тұлғалары өзгеріп барып бірігеді. Мысалы: *бүгін – бұл + күн, биыл – бұл + жыл, апар – алып + бар, әкел – алып + кел*. Мұндай сөздерді **кіріккен сөздер** деп атайды.

+ кім = *әркім*, еш + кайда = *ешқайда*, кей + біреу = *кейбіреу*, бір + неше = *бірнеше*, әлде + қашан = *әлдеқашан*. Бұл сөздер зат есімдермен тіркесіп келгенде бөлек жазылады: *әр сыныптан, еш уақытта, кей жылдары, бір адам, бір мезгілде*.

4-тапсырма. Берілген сөздерді ережеге сай (к/г, к/ғ) жазыңдар.

күзді (?) үні	Әй (?) ерім	Ала (?) өл
қысты (?) үні	Ақ (?) ұлақ	Талды (?) орған
Марка (?) өл	Токта (?) ұл	Қара (?) өз

5-тапсырма. Біріккен сөз жасап, жазылу емлесін түсіндіріңдер. Қажет болса, орфографиялық сөздікті пайдаланыңдар.

Сөздер	Біріккен сөз	Түсіндірмесі
көк+өніс	<i>көгөніс</i>	Біріккен сөздің бірінші сыңары дыбыстық өзгеріске ұшыраған. Сөз айтылуы бойынша жазылады.
шек+ара		
ала+аяқ		
Ай+зере		
Ұл+ма+екен		
өнер+кәсіп		
қол+қабыс		
Төре+келді		
Ақ+төбе		

6-тапсырма. Бірігу тәсілімен жасалған 5 өсімдік, 5 хайуанат атауын тауып жазыңдар.

7-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Алтайдың сұлу шоқысы

Өр Алтайда Сұлушоқы деген жер бар. Сол өңірдегі ең әсем шоқы – осы. Күншілік жерден мен мұңдалап жар салып, окшау тұрады. Сұлушоқы сонау бір жылдары жарбиған аласа болыпты. Жыл өткен сайын биіктеп, басынан ұшқан құсты, соққан желді асырмайтын жоталы болып келеді деседі. Сұлушоқының етегі жайпақталып басталып, бірте-бірте тіктенеді. Жауыннан кейін

көз тіксеніз, етегін қалың кою тұман орап, бірақ ол тұман ұшар басына жете алмай дымы құриды. Ал сол ап-пак тұман күн нұры төгілсе болды, дәл күншығыс тұсынан екіге қак жарылып, жұмыртқадай аршылады. Кейде Сұлушоқы түн баласында сынсып ән салып тұрғандай мұңлы да әуезді үн шығарады деген қауесет те бар...

Түсіндірме сөздік

Өңір – аймақ, төңірек.
Әуезді – дауысы, үні әдемі.
Қауесет – алыпқашпа сөз, өсек-аяң.

Білесіз бе, тау өңірінің күзі, тау өңірінің адамдары біртүрлі жұмбақ, біртүрлі еркін. Тау өңіріне бір рет барып қайтсаңыз, өне бойы арылмайтын Алтайдың өзіндеі бір асқар арман арқалап қайтасыз. Ол жаққа қазір, мүмкін, қар жауып қалған да шығар, мүмкін, түндегі жауған қар күн көтеріле еріп кеткен шығар. Шіркін-ай, Алтай күзінің шын сырын, Алтай күзінің нағыз бояуын қашан ұғып, қашан табар екенбіз? .

О.Бөкей

А Мәтін мазмұнына сәйкес келетін жауапты белгілеңдер. Жауаптарыңды дәлелдендер.

№	Сөйлемдер	+	-
1	Алтайда Сұлушоқы деген атына заты сай керемет тау бар.		
2	Сұлушоқы алыстан қарағанда бірден көзге түсе қоймайды.		
3	Күн өткен сайын Өр Алтайдың сұлу шоқысы аласарып барады.		
4	Өр Алтайға бір барып қайтқан адам үлкен арманмен оралады.		
5	Тау өңірінде тұратын адамдардың мінезі де тау секілді құпияға толы.		

Ә Берілген тіркестердің мағынасын екінші бағаннан табыңдар. Қажет болса, сөздікті пайдаланыңдар.

жар салу	түні бойы
дымы құру	шаршап-шалдығу
түн баласы	қарау
көз тігу	жариялау, хабар тарату

Б Мазмұнды сақтап, сөйлемдерді түрлендіріп жазыңдар. Не байқадыңдар?

Стиль

Гректің «*stylos*» сөзінен шыққан. Бұл сөз:

- заттың негізгі белгісі мен қасиетін білдіретін ерекше көрінісі;
- тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметіне байланысты жіктелетін әдеби тілдің функционалдық түрі;
- қаламгердің жазу мәнері дегенді білдіреді.

Үлгі: 1. Шоқы жылдан-жылға бiшктеп келеді.

1. Шоқы жыл өткен сайын басынан ұшқан құс, сокқан желді асырмайтын болып келеді.

2. Жауыннан кейін көз тіксеніз, етегін қалың қою тұман орап, бірақ ол тұман ұшар басына жете алмай, дымы құриды.

3. Аппақ тұман күн нұры төгілсе болды, дәл күншығыс тұсынан екіге қак жарылып, жұмыртқадай аршылады.

4. Өне бойы арылмайтын Алтайдың өзіндеі бір асқар арман арқалап қайтасыз.

В Сөздердің дұрыс жазылған нұскасын таңдап, сөйлемдерді көшіріп жазыңдар.

Сұлушоқы *біркездері/бір кездері* жарбнған аласа болыпты.

Тау баурайында өскен *әр адам/әрадам* еркіндікті жақсы көреді.

Кейбір/Кей бір кездері Сұлушоқы жақтан әдемі ән естілетіндей көрінеді.

Алтайдың жайлауында отырғандар қыстаққа *әлде қашан/әлдеқашан* көшіп кетті.

Алтайдағы күз сұлулығының құпиясын әлі *ешкім/ешкім* тапқан жоқ.

8-тапсырма. Түймедақ гүліндегі 1-тапсырманы орындандар.

1. Өздерін тұратын елді мекендегі бірігу тәсілімен жасалған жер-су атауларын жинап, олардың жазылуына мән беріңдер.

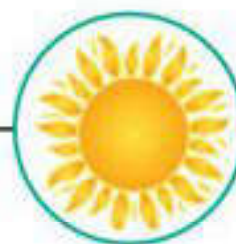
1.2. Бөлек жазылатын сөздер

1-тапсырма. Үнтаспадан 2-аудиомәтіннің алғашқы бөлігін тыңдаңдар.

2-тапсырма. Суреттерді пайдалана отырып, оқиғаның қалай өрбітінін болжаңдар.

3-тапсырма. Үнтаспадан 2-аудиомәтіннің жалғасын тыңдаңдар. Өз болжамдарыңмен салыстырыңдар.

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріп, ойларыңды дәлелдендер.

1. Терек неге өзін тәкаппар ұстайды? 2. Терек Күнге, суға, желге қандай мін тақты? 3. Терек неге әдемі көркінен айырылып қалды?

Ә Бірінші бағанда ерекшеленіп берілген тіркестерді екінші бағандағы мағыналас сөзбен алмастырып, сөйлемдерді қайта құраңдар.

1. Терек қасындағы жеміс ағаштары мен гүл-бәйшешектерді <i>көзге ілмейді</i> .	менсінбеу/көрмеу
2. Терек суға: «Тамырларымды шірітіп жібердін», – деп <i>мін тағады</i> .	ескерту/кінәлау
3. Теректің менмендігі <i>шектен шығып кетеді</i> .	тым артық болу/қарапайым болу
4. Теректің жөнсіз сөзінен кейін Күн оған <i>шуағын шашады</i> .	көрінбеу/нұрын төкпеу
5. Теректің тамыры солып, бұрынғы көркінен <i>жұрдай болады</i> .	айырылу/жоғалта бастау

Б Мәтін мазмұнына сәйкес келетін тақырыпты таңдаңдар немесе өздерің ат қойыңдар.

1. Терек – табиғаттың көркі. 2. Жер, су, Күн – тіршілік көзі. 3. Менмендік алысқа апармайды.

4-тапсырма. Мәтінді оқып, қарамен берілген тіркестердің мағынасын түсіндіріңдер.

А.Янушкевич өзінің күнделігі мен хаттарында қазақ даласының табиғатын өте шебер суреттейді. Ол анасына жазған хатында Лепсі өңірі жайында: «Бұл жердің сұлулығын, тамылжыған табиғатын елестету үшін сонау Омбыдан осында жаяу келсем, **төгілген терім еш болды** демес едім. Дүниеде ешбір король мұндай жерде тұрып көрмеген, **Жер үстінің жұмағындай**. Әттен, суреттеуге тілім жетпейді», – деп жазады.

egemen.kz

А Туған жер табиғатын қалай суреттер едіңдер? Ойларыңды жинақтап жазыңдар.

5-тапсырма. Суретке мұқият қараңдар. Не байқадыңдар?

А Тіркесті күрделі сөздер туралы 5-сыныпта өткен ережені естеріңе түсіріңдер.

6-тапсырма. Күрделі сөздердің сынарын табыңдар.

Шарын	үй
мәдениет	жер
жедел	бата
қоғам	жілік
спорт	сарайы

↔

туған	мектебі
кпіз	жәрдем
кәрі	шатқалы
үй	жануары
ақ	қайраткері

БӨЛЕК ЖАЗЫЛАТЫН СӨЗДЕР

Тіркесті сөздердің әр сыңары бөлек жазылады: *алғы сөз, он бес, жақсы көру.*

1. Екі зат есім тіркесіп, бір ғана заттың атауын білдіреді: *зат есім, ас тұзы.*

2. Күрделі сан есімдердің әр сыңары бөлек жазылады: *он үш, екі мың он жеті, жүз ету бес.*

3. Күрделі сын есімдердің әр сыңары бөлек жазылады: *ақ сары, қара торы, ұзын бойлы, көк ала.*

4. Күрделі атаулардың (мемлекет, мекеме, ұйым атаулары) әрбір сөзі бөлек жазылады: *Қазақстан Республикасы, Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі, Біріккен Ұлттар Ұйымы.*

7-тапсырма. Әріптерді дұрыс орналастырып, екі бағандағы сөздерді тіркестіріңдер.

Үлгі : қою қара, ...

юоқ – кою
жимаыр
ренкү
ашығна
ынұз
зақақ

лебөт
аат
ілті
гізсе
льйоб
ақра – кара

Есте сақта!

Сөз тіркесі

Құрамындағы сөздер бағыныпқы, басынқы сыңарға ажыратылады: *қызық кітап.* Әр сыңары жеке-жеке сұраққа жауап береді: *қызық – қандай? кітап – не?*

Кемінде екі сөзден тұрады. Құрамындағы сөздердің әрқайсысы бөлек жазылады.

Тіркесті сөздер

Бірнеше сөз тіркесіп келіп, бір ғана ұғымды береді: *отыз үш – сан атауы.* Бір ғана сұраққа жауап береді: *отыз үш – қанша?*

8-тапсырма. Сұрақтарға тіркесті сөздермен жауап жазыңдар.

не?	алғы сөз, ...	қандай?	көк сұр, ...
кім?	тіс дәрігері, ...	қашан?	күні бойы, ...
қанша?	сексен жеті, ...	не істеу?	көмек көрсету, ...

9-тапсырма. Екі немесе одан да көп сөзден тұратын күрделі атауларды жазыңдар.

Үлгі: Алматы облысы, Ғылым академиясы ...

10-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Үстірт үстіндегі керемет

Ежелгі мұхиттан қалған, уақыт өте келе жел мен күннің әсерінен мүжіліп, бүгінгі кейпіне енген таңғажайып мекен – Үстірт жазығы. Сай мен жыраға толы құмды алқап, ойпат, кеуіп қалған көлдердің сазды және сортаң орындары, сұр құба түсті топырақ – осы жерге тән сипаттау.

Үстірт шөлді аймақта жатқандықтан, жазы ыстық, қысы салқын, жауын-шашыны аз, желі күшті әрі ұзақ соғады. Қыста кенеттен күн жылынып, қар еріп, ол қайта қатып, көктайғак болады. Қырат табиғаттың өзі салған керемет бір құрылысқа ұқсайды. Мұнда таға пішіндес бірнеше қырат, тік құлама жартастар, төбелері теп-тегіс, сондай-ақ конус тәрізді, мұнара сияқты төмпешіктер,

Түсіндірме сөздік

Мүжілу – жел мен су т.б. әсерінен табиғат нысандарының бүлінуі, тозуы.

Сор – үстіңгі қабатында оңай еритін тұздары бар шөлді жердің топырағы.

Үстірт шөлді аймақта жатқандықтан, жазы ыстық, қысы салқын, жауын-шашыны аз, желі күшті әрі ұзақ соғады. Қыста кенеттен күн жылынып, қар еріп, ол қайта қатып, көктайғак болады. Қырат табиғаттың өзі салған керемет бір құрылысқа ұқсайды. Мұнда таға пішіндес бірнеше қырат, тік құлама жартастар, төбелері теп-тегіс, сондай-ақ конус тәрізді, мұнара сияқты төмпешіктер, ақ, көк, қызыл кабаттардан тұратын, үстінде біздей қондырғылары бар «қамалдар» да жеткілікті. Үстіртте өзен, тұщы көл жоқ, бірақ ауызсуға жарамды жерасты суларының мол қоры бар.

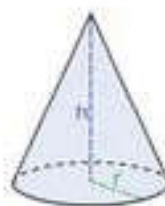
Маңғыстау жерінің тағы бір кереметі – Бекет ата жерасты мешіттері. Бекет ата ауыл балаларын оқыту,

сондай-ақ әрлі-берлі өткен жолаушылар тынығу үшін ақ бор тасты тау мүйістерінен ойып мешіттер салдырған. Оның ішкі көрінісі киіз үй, ал төбесі күмбез тәрізді. Мешіт маңындағы Бекет ата пайдаланған бұлақтар мен құдықтар әлі күнге тартылмаған. Бекет ата өміріне қатысты бұл тарихи ескерткіш сәулет өнерінің ерекше туындысы саналады.

Маңғыстау энциклопедиясынан

А Берілген суреттерді мәтін мазмұнымен байланыстырып, пікір білдіріңдер.

Ә Берілген сұрақтарға тіркесті сөздермен жауап беріңдер. Бұл тіркесті сөздермен сөйлем құраңдар.

Үстірт
Жазығы

1. Бұрынғы мұхит орнындағы ғажайып мекен қалай аталады?
2. Бекет ата жерасты мешіттері өнердің қай түріне жатады?
3. Үстірт топырағының түсі мәтінде қалай сипатталады?
4. Бұл ғажайып жерасты мешіттерінің ішкі көрінісі қандай?

Б Мәтіннен біріккен және кіріккен сөздерді тауып жазыңдар. Жазылу емлесін түсіндіріңдер.

II-тапсырма. Түймедақ гүліндегі 2-тапсырманы орындаңдар.

2. Өздерің тұратын аймақтың экологиялық мәселелері туралы мәлімет жинаңдар. Ақпарат көздеріне сілтеме беріңдер.

1.3. Дефис арқылы жазылатын сөздер

? 1-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беру арқылы нүктелердің арасын қосыңдар. Шыққан сызбаға қарап, аудиомәтіннің не туралы екенін болжандар.

Сұрақтар:

1. Қазақ жеріндегі ең биік шын қалай аталады?
2. Қазақтың ақнық ақыны кім?

👂 2-тапсырма. Үнтаспадан 3-аудиомәтінді тыңдаңдар.

🗣️ А Сұрақтарға жауап беріңдер. Өз жауаптарыңды дәлелдендер.

1. Автор неге Хан Тәңірі шыңын Тянь-Шаньның найзасына тенейді?
2. Автор неліктен аласа тауларды ұнатпайды?
3. Ақынның Хан Тәңірі тауын «Қайсар ағаға» тенеу себебі неде?
4. «Бойында Хан Тәңірінің бұғып жатқан, Алапат аяныш бар Жерге деген», – деп келетін өлең жолдарын қалай түсінесіңдер?

👍 Ә Қарамен берілген сөздердің мағынасын екінші бағаннан табыңдар.

Үлгі: 1 – Б.

1. Күн шыңырау көктен шырқай кеп сүйіпті.	а) орасан зор
2. Жерге деген алапат аяныш бар.	ә) ұйықтамау
3. Мен таудың тапалдығын ұнатпаймын.	б) биік, зеңгір
4. Қалғымай қанша жылды өткерді екен?	в) жасырыну
5. Хан Тәңірінің бойында бұғып жатыр.	г) аласа

3-тапсырма. Берілген мақал-мәтелдердің мағынасын топ болып талқылаңдар.

1. Тау алыстаған сайын биік.
2. Таудың биіктігін төбе аңғартады.
3. Көрінген таудың алыстығы жоқ.

А Бұл мақал-мәтелдерден өлең мазмұнына сәйкес келетін біреуін таңдаңдар. Өз таңдауларыңның себебін түсіндіріңдер.

4-тапсырма. Ақпаратпен танысып, *байтақ* сөзімен жасалатын тіркестерге мысал келтіріңдер.

Сөздер сөйлейді

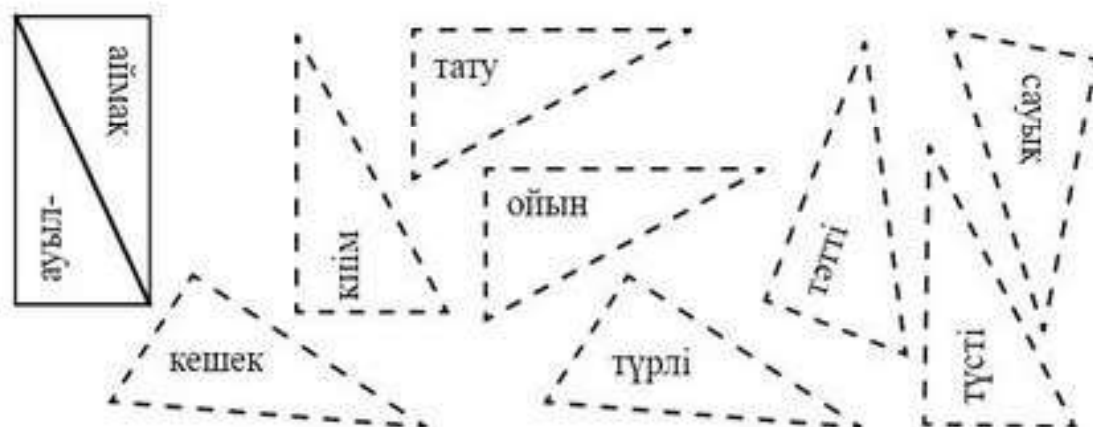
Қазақ тілінде *байтақ* сөзі «ұшы-қиыры жоқ кен» деген мағынада қолданылады. Мысалы, *байтақ дала, байтақ өлке*. Бұл сөз бұрын қазақ тілінде зат есім ретінде қолданылып, «ел», «жұрт» деген мағынаны білдірген. Мысалы, Бұқар жырауда: «Байтағың байып, мал беріп, Байрақты жерге қыстатқан» деген жолдар бар.

Р.Сыздық

ДЕФИС АРҚЫЛЫ ЖАЗЫЛАТЫН СӨЗДЕР	
1	Қос сөздердің барлық түрі <i>ыдыс-аяқ, күннен-күнге, жалт-жұлт, көзбе-көз, күш-қуат, аз-кем, ар-намыс, өсіп-өну</i>
2	Реттік сан есім цифрмен жазылғанда (-ыншы, -інші, -шы, -ші жұрнақтары көрсетіліп жазылғанда). <i>Ескерту !</i> Ай мен жыл ретін білдіретін реттік сан есімдер цифрмен жазылғанда дефис қойылмайды. <i>6-сынып, 70-інші пәтер (немесе 70-пәтер), 8 наурыз, 2017 жылы</i>
3	Күшейткіш буын арқылы жасалатын сын есімнің күшейтпелі шырай тұлғалары <i>жап-жасыл, сұп-сұр, кіп-кішкентай, әп-әдемі</i>
4	Қысқарған сөзге жалғанатын қосымша дефис арқылы жазылады. <i>ТМД-ға, БАҚ-қа, ҚР-ның</i>

5-тапсырма. Қыяқшалардан сөздердің дефис арқылы жазылатын сынарларын табындар.

6-тапсырма. Дефис арқылы жазылатын сөздердің сынарын қажетті тұлғада жазындар. Қажет болса, сөздікті пайдаланындар.

Қажетті сөздер: *ойнау, тасу, қағу, білім, жүру, ішу, ою, кету.*

...	-	өрнек
...	-	күлу
...	-	жеу
...	-	тұру

оқу	-	...
бағып	-	...
асып	-	...
келіп	-	...

7-тапсырма. Өлеңді мәнерлеп оқындар.

Көкшетау

Құмарың Көкшетауды көрсен тарқар,
Адам түгіл анның да көзін тартар.
Көктемде көрерміз деп Көкшетауды,
Жосылып бұғы, марал, құлан, арқар.

Екі уақ ерсіл-қарсыл қайтқан құстар,
Көкшеге бір конуға болар құштар.
Сықылды тіршіліктің жәрменкесі,
Ғажайып нендей сыр бар, нендей күш бар?!

Көк каска Көкшетаудың бетегесі,
Сықылды сепкен алтын күн сәулесі.

Тындаған бұлбұл үнін ойшыл орман,
Толықсып бас изесер ерте-кеші.

Сықылды тоқсан ауыл – тоқсан көлі,
Жалтылдап қарар дағы тартар сені.
Аралап сұлу Көкше сай-саласын,
Шығады саяхаттап самал желі.

Тұп-тұнық кара барқыт түні кандай,
Рақат дүниесі ұйығандай.
Сұлудың алтын гауһар сырғасындай,
Көкшенің нығында шалқиды Ай.

Шалқыған шымылдықтай атады таң,
Алқадай қойған қадап алтын Шолпан.
Ішінде сол шымылдық Көкше сұлу,
Қарайсың көркіне сен болып аң-таң.

К.Аманжолов

Түсіндірме
сөздік

Құштар болу – құмарту, қатты қызығу.

Барқыт – 1. Оң жағы түкті болып келген жұмсақ мата.
2. ауысп. мағынада жанға жайлы самалды түн.

Жәрмеңке – мұнда: той-думан.

А Өлең мазмұнына сәйкес ақпараттардың ретін көрсетіңдер.

Орман ертелі-кеш бұлбұл әнін тындайды.	
Көкшенің нығындағы сұлу Ай ару қыздың сырғасына ұқсайды.	
Көктемде Көкшетауды көруге аңдар да асығады.	1
Көкшенің сай-саласында самал жел соғады.	
Көкшедегі өмір тіршіліктің жәрмеңкесі сияқты.	
Құмарың Көкшетауды көргенде тарқайды.	
Шолпан жұлдызы алтын алқаға ұқсайды.	

Ә Өлең мазмұнына сүйеніп, берілген сөздердің мағынасын табыңдар.

Сөздер	Мағынасы
<i>көк</i>	шөп, көгал/аспан, әуе
<i>қуш</i>	шама, қайрат/құдірет, тылсым

уақ:	ұсак, майда/мезгіл, уақыт
барқыт	жанға жайлы/жұмсақ мата

Б Өленнен дефис арқылы жазылған сөздерді тауып, мағынасы сәйкес келетін бағанға орналастырыңдар.

Мағынасы	Сөздер
1. Ертеден қара кешке дейін, күні бойы	...
2. Су жүретін жыра, ойпаң жер	...
3. Таза, мөлдір	...
4. Әрі-бері, ілгері-кейінді	...
5. Таңырқау, таңғалу	...

8-тапсырма. Басқа пәндерден алған білімдеріңді пайдаланып, тау атаулары туралы ақпарат жинаңдар. Жазылу емлесі бойынша диаграмма құрастырыңдар.

Үлгі:

- Бірге жазылатын
- Бөлек жазылатын
- Дефис арқылы жазылатын

9-тапсырма. Тыңдалым және оқылым материалдарын пайдаланып, «Туған өлке таулары» тақырыбына жинақы мәтін жазыңдар.

10-тапсырма. Түймедақ гүліндегі 3-тапсырманы орындаңдар.

3. Көпшілікке танымал табиғи орындар туралы қазақ ақын-жазушыларының шығармаларында кездесетін сипаттаулардан үзінді жинаңдар.

1.4. Қайталау

1-тапсырма. Сөздердің жазылу емлесіне қатысты ережені еске түсіріп, әр қатардағы артық сөзді табындар. Себебін түсіндіріңдер.

Үлгі: Шымбұлақ шатқалы. Себебі мұндағы *Шымбұлақ* сөзі *шым* + *бұлақ* сөздерінің бірігуінен жасалған. Бұл сөз – осы қатардағы жалғыз біріккен сөз.

1	Абай асуы	Есіл өзені	Есік көлі	Шымбұлақ шатқалы
2	акқурай	жарғанат	көгала	шегара
3	алабұға	қарақұс	сұр жылан	акқу
4	4-бап	17-пәтер	6-сынып	1 мамыр
5	Алтынемел қорығы	Медеу мұз айдыны	Көктөбе демалыс кешені	Бетпақ-дала үстірті

2-тапсырма. Кестені үлгі бойынша толтырыңдар.

Сөздер	Түсіндірмесі
қоңыр ала, кара көк	Үлгі : Екі сын есім тіркесіп, күрделі сөз жасалған. Түс атауын білдіріп тұр. Бөлек жазылады.
Жетіқаракшы, Аксүмбіле	
ұл бала, қыз бала	
әркім, әлдеқашан	
күздігүні, жаздыгүні	
күні-түні, ел-жұрт	
жауын-шашын, қысы-жазы	
жыл мезгілдері, ауа райы	
Назарбаев университеті	
Қазақстан халқы Ассамблеясы	

3-тапсырма. Бағандағы сөздер орфографиялық нормаға сай бірге жазылса «+» белгісін, бөлек жазылса, «-» белгісін қойып, кестені толтырыңдар.

Көк	шөп	төбе	дәрі	құтан	тұман	желке	майса
	-	+					
Ел	басы	ағасы	орда	таңба	қатарлы	кезбе	арасы
Бес	аспап	саусак	тiпiн	атар	білезік	бұрыш	жүз

4-тапсырма. Мақал-мәтелдерді қажетті сөздермен толықтырып жазыңдар. Мағынасын түсіндіріңдер.

Қажетті сөздер : анау-мынау, жылы-жылы, сөйлей-сөйлей, ата-ана, көре-көре.

1. ... қадірін балалы болғанда білерсің,
Ағайынның қадірін жалалы болғанда білерсің.
2. ... сөйлесең, жылан інінен шығады.
3. ... көсем болар, ... шешен болар.
4. Өзімдікі дегенде өгіз қара күшім бар,
Өзгенікі дегенде ... ісім бар.

5-тапсырма. Сөздік диктант. Мұғалім атаған сөздерді емлеге сай жазыңдар. Сол сөздерді пайдаланып кесте сызыңдар.

ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ОТБАСЫЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

2-бөлім

2.1. Екпін. Сөз екпіні

? 1-тапсырма. Берілген сұрақтарға суретті пайдалана отырып жауап беріңдер.

1. Қазақша жыл санау бойынша биыл қай жыл?
2. Мүшел жас туралы не білесіңдер?
3. Сенің жылың қандай?

👂 2-тапсырма. Үнтаспадан 4-аудио-мәтінді тыңдаңдар.

🗣️ А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Мүшел жас қалай есептеледі?
2. Қазақ дәстүрінде неліктен туған күн тойланбаған?
3. Баланың жеті жасқа толуы неліктен ерекше мәнге ие?
4. «Азамат мүшелінің алды – осы» деп Б.Момышұлы қай жасты атап көрсеткен? Неге?

ЕКПІН

Сөз екпіні

Дыбыс екпіні

Тіркес екпіні

Ой екпіні

Сөйлеген кездегі бір сөздің, бір буынның немесе бір дыбыстың ерекше көтеріңкі дауыспен айтылуы **екпін** деп аталады.

Сөз ішіндегі бір буынның көтеріңкі дауыспен айтылуы *сөз екпінi* деп аталады. Қазақ тілінде екпін біршама тұрақты. Сөздің соңғы буынына түседі. Сөзге қосымша жалғанғанда, екпін қосымшаға, яғни соңғы буынға жылжып отырады. Мысалы, *дос – достар – достарым – достарымның*.

3-тапсырма. Құттықтауат мәтінінің жазылу стиліне назар аударындар.

А Құттықтау мәтінін дауыстап оқындар. Көтеріңкі дауыспен оқылатын сөздерге назар аударып, екпіннің қай буынға түсетінін анықтаңдар.

Ә Ата-аналарына немесе достарына арнап құттықтауат жазындар.

4-тапсырма. Мәтінді оқындар.

Сөздер сөйлейді

Біз «құтты болсын» деген тіркес пен «құттықтау» сөзін жиі

Құттықтауат

Мерейтойларда, үкімет наградасымен марапатталғанда, маңызды мерекелерде жолданады және *құрметті, қадірлі, қымбатты* деген сөздермен басталады.

Құттықтауатта:

- ✓ құттықтау себебі;
- ✓ құттықтау иесінің жеткен жетістіктері;
- ✓ ізгі тілектер жазылады. Соңында *шын жүректен, ізгі тілекпен, шынайы көңілмен* деп құттықтаушының аты-жөні жазылады.

қолданамыз. Осындағы «құт» сөзінің жеке тұрғандағы мағынасы түсіндірме сөздікте «береке, байлық, мол қазына» деп көрсетілген. «Құт қону», «құтты болсын айту», «құттықтау» дегендегі «құт» сөзінің негізгі мағынасы «бақыт», «құт қону» – «бақытты болу», ал «құттықтау» сөзінің мағынасы – «бақыт, сәттілік, табыс тілеу». Қазақ тілінде есім сөзден етістік тұдыратын *-та* жұрнағы «құт» сөзіне тікелей жалғанбай, оның *құтлығ/құтлық* деген сын есім қалпына жалғанып жасалған: құттықта (құт+лық+та) – «бақытты болуды қалау, тілеу».

Р.Сыздық

A Берілген сөздермен сөйлем құраңдар. Сөйлемдерінді дауыстап оқып, сөздердің айтылу екіпініне назар аударыңдар.

құтты
болсын

құт қону

бақыт тілеу

құттықтау

5-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Абайдың оқудан оралуы

...Бала көп ішінен, ең алдымен, өзінің шешесін көріп, соған қарай жүре беріп еді, шешесі анадай жерде тұрып:

– Әй, шырағым балам, әуелі ар жағыңда әкең тұр... Сәлем бер! – деді. Абай жалт қарап барып жаңа көрді. Анадай жерде,

Түсіндірме
сөздік

Үлкен үй – бір отбасындағы адамдардың үлкендері тұратын үй, қара шаңырақ.

Соқталдай – зор денелі, үлкен, дәу.

Көшелі – ой-өрісі кең, жөн-жосықты білетін.

Фатиха – мұнда: бата.

қонақ үйдің сыртында, қасында екі-үш үлкен кісі бар, әкесі Құнанбай тұр екен. Ынғайсыздықпен қысылып қалған бала шешесінің сондайлық салқын сабырының мәнін ұқты да, әкесіне қарай тез бұрылды.

Құнанбай қысқа ғана амандық сұрап:

– Балам, бойың өсіп, ержетіп қалыпсың-ау! Молда болдың ба? Бойыңдай боп білімің де өсті ме? – деді.

Бала ес білгеннен бері қарай әкесінің қабағын танып өскен. Ұялғанды,

жауап айтпағанды кешірмейтін әке мінезі Абайға мәлім. Ол сабырлы, момын пішінмен:

– Шүкірлік, әке, – деп біраз тұрды да, – ат барған соң, дәріс тамам болмаса да, хазіреттің рұқсатын, фатихасын алып қайттым, – деді.

Тіпті ересек адамша сөйлеп қапты. Баланың бұл ерте әзірлеген жауабы еді.

Әкесінің қасында тұрған Майбасар Абайдың жауабын ұнатып тұрып:

– Өзі тіпті көшелі кісі боп қапты! – дей беріп еді, Құнанбай оның сөзін аяқтатпастан Абайға:

– Бар, ана шешелерің жаққа бар, амандас, балам! – деді.

Абайдың күткені де сол еді. Бала енді асығып, өз шешесіне қарай жақындай беріп еді, Қалика деген бір жемгесі:

– Телғара! Айналайын Телғара! Соқталдай азамат боп кетіпсің-ау! – деп, мойнынан құшақтай алып, бетінен сүйді. Абайдың өз шешесі Ұлжан мен екінші шешесі – сұлу жүзді Айғыз қатар тұр екен. Бала топтан шыға бергенде, Айғыз күліп:

– Пай, ...баламыздың бетінен сүйер жер де қалдырмады-ау, – деп паңдана күлді де, Абайды көзінен сүйді.

Кезек өз шешесіне келгенде, ол сүйген жоқ. Қатты бір қысып, бауырына басып тұрды да, маңдайынан піскеді. Ана құшағы!.. Ұлжан көп ұстаған жоқ.

– Әжеңе бар, әнеки! – деп, үлкен үйдің алдына қарай бұрып жіберді. Кәрі әжесі Зере бәйбіше таяғына сүйеніп, ұрсып тұр екен.

– Жаман неме, маған бұрын келмей, әкеңе кеттің-ау! Жаман неме! – дей беріп, қасына, құшағына немересі барғанда, «жаман неменің» артынан лезде: – Қарашығым, қоңыр козым... Абай жаным... – деп кемсеңдеп, жылауға айналып кетті.

«Абай жолы» роман-эпопеясынан

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақ құрастырыңдар.

Ә Мәтін не туралы? Ойынды дәлелде.

1. Сәлем беру әдебі жайында.
2. Абайдың оқудан оралуы туралы.
3. Абайдың отбасы жайында.
4. Әкенің отбасындағы беделі туралы.

Б Мәтінді оқып, кестені толтырыңдар.

Үлгі:

Кейіпкер	Іс-әрекеті	Не түйдің?
Абай	Әкесіне берер жауабын алдын ала әзірлеуі.	Ақыл тоқтатып, ержеткені.

В Мәтіннен ауызекі сөйлеу және көркем сөйлеудің стильдік ерекшелігін көрсететін қолданыстарды табыңдар.

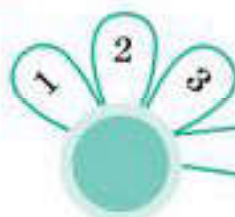
Ауызекі сөйлеу стилінің қолданыстары	Көркем сөйлеу стилінің қолданыстары
Әй, шырағым балам, ...	Абайға мәлім...

Г Мәтінді рөлге бөліп оқыңдар. Ерекше екіпінмен айтылатын сөздерге назар аударыңдар.

6-тапсырма. Түймедақ гүліндегі 4-тапсырманы орындандар.

4. Тілші ғалым Р.Сыздықтың еңбектері туралы ақпарат жинаңдар.

2.2. Тіркес екпіні. Ой екпіні

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Бесік жыры қай кезде айтылады?
2. Бесік жырының тәрбиелік мәні неде?

2-тапсырма. Үнтаспадан 5-аудиомәтінді тыңдаңдар.

A Сұрақтарға жауап беріңдер және керісінше жауаптарға сұрақ құрастырыңдар.

	Абай тұратын үйдің іші қалай суреттеледі?
	Абай неге әжесімен оңаша қалуды ұнатады?
Сұрақтар	Жырапайтып отырған әжесінің келбетінен Абай нені аңғарады?
	Бұл бесік жыры – Абайдың өз әжесінен басқа ешкімнен естімеген ерекше ескі жыр.
	Кішкентай күнінде Абай кеш сайын бесік жырын тыңдап ұйықтайтын.
Жауаптар	Кәмшатқа айтқан бесік жырын Абай да бірге тыңдайтын.

Ә Мәтіндегі негізгі ойды анықтандар.

Б Қарамен берілген сөздерді мағыналас сөздермен ауыстырып жазыңдар.

1. Ана жүрегіндей **айнымас** жыр.

2. Жұрттың көбі **тыста** мал жайғап жүр.

3. Бейуағына жеткен әженің өмірлік **гәй-гөйі**.

4. Өзімен-өзі ғана болуын сүйіп, **саяқ** қалады.

5. Кәрі әже күндегі **машығы** бойынша бесік жырын айтады.

6. Абай ешкімге білдірмей, елеусіз ғана әжесімен **оңаша** қалады.

Қажетті сөздер: жеке, жалғыз, әдеті, сыртта, өзгермес, әні.

3-тапсырма. Берілген мәтелдер мен М.Әуезов сөзінің мағынасын мәтін мазмұнымен байланыстыра түсіндіріңдер.

1. Тәрбие басы – тал бесік.

2. Қарты бар елдің қазынасы бар.

3. Ел боламын десең, бесігіңді түзе (М.Әуезов).

ЕКПІННІҢ ТҮРЛЕРІ

1.

Сөйлемде бірнеше сөздің тізбектеліп бір ғана екпінмен айтылуы **тіркес екпіні** деп аталады: *сен гой (жазылуы) – сенгой (айтылуы).*

2.

Сөйлемде көңіл аударылуы тиіс сөзді ерекше айту **ой екпіні** деп аталады. Ой екпіні тұрақты болмайды. *Бүгін менің туған күнім . Бүгін менің туған күнім . Бүгін менің туған күнім .*

4-тапсырма. Берілген тіркестерді дауыстап оқып, айтылуына назар аударындар.

Туған күн, ала құйын, сары кымыз, нағашы ата, оң қол, ұсақ ақша, ерсі қылық, жағалы киім, көңіл күй.

5-тапсырма. Толғауды мәнерлеп оқып, ой екпіні түсетін сөздердің астын сызындар.

Ата-ананың қадірін
Балалы болғанда білерсің.
Балалықтың қадірін
Саналы болғанда білерсің.
Ағайынның қадірін
Жалалы болғанда білерсің.
Асыл менен жасықты
Бағалы болғанда білерсің .

Шал ақын

6-тапсырма. Мәтінді оқындар.

Әбіштің елге оралуы

Абайдың айналасы қазір көбінше әйелдерге толы. Дәл қасында екі көзі жасаурап, өні аксұрланып Әйгерім тұр. Үлкендерден қартаң шал көршілер болмаса, басқа бөгде адам аз.

Жүргіншілер дәл ауылға такай бергенде, салт аттының бәрін Дәрмен дауыстап тоқтатқан-ды.

– Әбіштің күймесін алға шығарындар. Алдымен Әбіш жетсін. Ауылдың тосқаны сол ғой, біздер емес. Және ауылға атшабар стражниктер тәрізденіп қоқандап бармайық. Іркіле жүріңдер, – деп бұйырған.

Күйме тоқтамастан Абай бастаған жиын қарсы алдынан өздеріне қарай қозғалғанда, Әбіш тоқтап болмаған күймеден ытқып секіріп түсіп, әкесіне қарай құшағын жайып, асыға жүгірді.

Абай да мол құшағын кең жайып, Әбішті бауырына алды. Көп қауышу, жылап амандасу арасында шешелер мен жеңгелерінің тілеулестігі айтылады. Балажан көрші кемпір, шалдардың Әбішке айтып жатқан үзік-үзік мейір-шапқат сөздері естіледі.

- Жаным, есен жеттің бе?!
- Сәулем, ұзағынан сүйіндірсін!
- Көп сағындырдың ғой, қуатым!
- Айналайын, күнім!
- Ата-анаңды ұзағынан сүйіндірсін сапарың.
- Сапарың құтты болсын, карағым.
- Қош келіпсің, Әбішжан! – деген сан тілеулес жүректерден шыққан ыстық сөздер Әбіш үйге кіргенше барлық жиын атаулының тұла бойын шымырлатқандай.

«Абай жолы» роман-эпопеясынан

А Мәтіннен ауызекі сөйлеудің ерекшеліктерін көрсететін тілдік бірліктерді табындар.

Үлгі: Ата-анаңды ұзағынан сүйіндірсін сапарың – сөйлем құрылысы еркін, дәстүрлі құрылым сақталмаған. Дұрысы: Сапарың ата-анаңды ұзағынан сүйіндірсін.

Ә Мәтіннен ерекше екпін түсіріліп айтылатын тұстарды тауып оқындар.

Мінездеме

Мінездемеде адамның өмірбаяны туралы мәлімет беріліп, жеке қасиеттері сипатталады.

Мінездеме ресми және бейтарап стильде жазылады.

7-тапсырма. «Абайдың оқудан оралуы», «Зере әженің бесік жыры» және «Әбіштің елге оралуы» (оқылым және тыңдалым) мәтіндерін негізге ала отырып, Абайға мінездеме жазыңдар.

8-тапсырма. Өленді мәнерлеп оқыңдар.

Бірауыз сөз таң Шолпанын әперер,
Бірауыз сөз анаңдай боп мәпелер,
Бірауыз сөз ұл туды деп қуантса,
Бірауыз сөз әке өлімін әкелер.

Бірауыз сөз жан тетігін табады,
Бірауыз сөз мың әуреке салады.
Қимас жандар көз жұмарда қоштасып,
Бір-ақ ауыз сөз айтысып қалады.

К.Салықов

А Өлеңдегі ерекше екпінмен айтылатын сөздер мен тіркестерді тауып, екпін түрлерін ажыратыңдар.

Тіркес екпіні	Логикалық екпін
...	...

9-тапсырма. Түймедақ гүліндегі 5-тапсырманы орындандар.

5. Ә.Қайдардың «Халық даналығы» кітабынан отбасындағы тәрбиеге қатысты бес мақал-мәтелді таңдап алып, мағынасын ашып жазыңдар.

3-бөлім

ӘЛЕМНІҢ ЖЕТІ КЕРЕМЕТІ

3.1. Біріккен сөздердің емлесіне қатысты ескертулер

1-тапсырма. Ребусты шешіп, жасырылған сөзге қатысты ой бөлісіңдер.

”””

””

л +

10

2-тапсырма. Үнтаспадан 6-аудиомәтінді тыңдаңдар.

А Тыңдалым мәтінінің мазмұнына сәйкес берілген сұрақтарға жауап беріңдер.

Ә Екі бағандағы өзара мағыналас сөздерді тауып жазыңдар.

ансау	бұйыру
орнату	сағыну
жадырамау	қондыру
жарлық беру	таңдандыру
таңдай қақтыру	көңілі көтерілмеу

Біріккен сөздердің емлесіне қатысты ескертулер

- ⇒ *Дүниежүзілік, бүкілодақтық, ортаазиялық* сияқты сын есімдер бірігіп жазылады;
- ⇒ екінші сыңары *аралық, тану, таным, жай, хат, қағаз, ішілік* болып келетін сөздер бірге жазылады: *ауданаралық, абайтану, қолхат, тұсқағаз, жылыжай* т.б.
- ⇒ екі түбірден құралып, ғылымның әр алуан саласында терминдік мәнге ие болған атаулар бастапқы тұлғаларын сақтап, бірге жазылады: *сүтқоректілер, баспасөз, үшбұрыш*.

3-тапсырма. Орфографиялық сөздікті пайдаланып, сұрақтарға жауап беріңдер.

Аралық сөзі қай сөзбен тіркеспейді?

континент

дүние

халық

Қағаз сөзі қай сөзбен келгенде бөлек жазылады?

рұқсат

үн

шакыру

Ішілік сөзі қай сөзбен тіркеспейді?

әлем

мекеме

мектеп

4-тапсырма. Орфографиялық сөздікті пайдаланып, *жай, хат, тану* сөздерімен бірігіп жазылатын бес сөз табыңдар. Сөздердің жазылу емлесін түсіндіріңдер.

Үлгі: әуежай, қолхат, табиғаттану

5-тапсырма. Мәтінді оқындар.

Жеті санының сыры

Адамзат тарихында әлем кереметтерінің саны – жетеу. Неге жетеу? Бұл кездейсоқ алынған сан ба? Жалпы «жеті» санын қадірлеу көне заманнан басталады. Ай күнтізбесін негізге алған есеп бойынша бір аптада жеті күн бар, демек, Ай фазалары жеті күнде бір өзгеріп отырады.

Ежелгі Вавилон жұртында жеті күн өткен соң, бір мереке аталып өткен. Ежелгі гректер де басқа халықтар секілді «жеті» санын қасиетті санайды. Мысалы, Грекияда жеті данышпанды ерекше қадірлеген.

Ал әлемнің жеті кереметі деп әлемдегі ең ғажайып сәулет өнерінің туындылары аталған. Ол асыл мұраларға: Семирамида бағы, Египет пирамидалары, Зевс мүсіні, Артемида ғибадатханасы, Родос алыбы, Галикарнас мавзолейі, Александрия маягі жатады.

«Әлемнің жеті кереметі» кітабынан

A Мәтінге сүйеніп кестені толтырындар.

Азатжол реті	Тірек сөздер	Негізгі ой
1-азатжол
2-азатжол	...	
3-азатжол	...	

Ә Мәтіннің соңғы азатжолында берілген күрделі атаулардың жазылу емлесін түсіндіріңдер.

Б-тапсырма. *Жеті* сөзінің қай сөздермен бірге немесе бөлек жазылатынын ажыратындар.

A Берілген сөздерді пайдаланып, ертегіні жалғастырындар. Қарапайым жоспар құрындар.

Үлгі : Ертеде ағайынды жеті жігіт болыпты. Олар ғаламның сырын ұғыну үшін жеті түнде сапарға аттанады...

7-тапсырма. Өз ойларыңды айтындар.

Жеті – қазақ халқы үшін қасиетті сан. Шынайы өмірде жеті санымен байланысты қандай ұғымдарды білесіңдер?

8-тапсырма. Түймедақ гүлінің 6-тапсырмасын орындандар.

6. Қазақ халқындағы қасиетті сандар туралы ақпарат жинандар.

3.2. Бөлек жазылатын сөздердің емлесіне қатысты ескертулер

1-тапсырма. Ребусты шешіп, жасырылған сөзге қатысты пікір алысайық.

”

”

”

2-тапсырма. Үнтаспадан 7-аудиомәтінді тыңдаңдар.

А Мәтін мазмұнына сәйкес сұрақтарға дұрыс жауап беріп, сансөзді шешіндер.

1.2.3 4.5.6.10 8.5.9.10.11.5.12.10.30.3 –
 Ә.2.7.11.Н.17.Ң 19.7.21.17. К.7.9.7.11.7.21.17.Н.17.Ң
 17.Ш.17.Н.12.7.4.17 Б.Ү.4.17.Н.4.17. К.Ү.Н.4.7.
 12.7.Й.17.Н. 30.10.28.21.10.2.Ғ.10.Н 11.1.9.10.

Бүйір жақтары үшбұрыш, төбесі ортақ болып келетін үлкен құрылым	8.5.9.10.11.5.12.10.
Пирамидаларды тұрғызуда көп еңбек еткендер	28.1.2.12.10.9.
Пирамиданың Отаны саналатын ел	11.3.30.3.9.
Әлем кереметтерінің саны	19.7.21.17.
Фараон Хеопс пирамида салғызған аңғар	4.5.6.10.

Ә Бірінші бағандағы тіркестердің мағыналарын екінші бағаннан табыңдар.

араларынан ине өтпейтіндей	жойылған
аспан айналып жерге түсетіндей	өте ұзын
ұзыннан-ұзақ	өте тығыз
күлге айналған	шыжыған ыстық, қапырық

Бөлек жазылатын сөздердің емлесіне қатысты ескертулер

- ⇒ *ақ, қара, қызыл, қоңыр, сұр, шұбар* сияқты сын есімдер аң-құс, өсімдіктің түсін айыру үшін қолданылғанда бөлек жазылады: *ақ аю, сұр жылан* т.б. Ал зат есімдермен бірігіп бір ғана ұғымды білдіргенде, бірге жазылады: *қарақұйрық, аққу* т.б.
- ⇒ аттас жерлерді бір-бірінен ажырату үшін қолданылатын анықтауыш сөздер бас әріптен басталып, бөлек жазылады: *Кіші Азия, Кіші Қарой, Орта Азия* т.б.

3-тапсырма. Берілген сөздердің *қара, қызыл, қоңыр* сын есімдерімен жазылуын емлеге сай түсіндіріңдер.

күз, түлкі, қаз, торғай, шаңырақ, кітап,
нәсіл, жай, жалау, жел, бұлт

Қара	Қызыл	Қоңыр
қара шаңырақ,

4-тапсырма. Мәтінді оқындар.

Александрия маягі

Әлемнің жеті кереметінің бірі – Александрия маягі. Александрия – дүниежүзіндегі халық ең көп шоғырланған айлақ. Теніз жолының қауіпсіздігі үшін Александрияға кірер ауыздағы Фарос аралынан маяк салуға шешім қабылданады. Біздің жыл санауымызға дейінгі 285 жылы арал мен құрлықтың арасына бөген салынады. Құрылыс жұмысы бар-жоғы бес жылға созылады.

Маяк – биіктігі 120 метрлік үш қабатты мұнара. Оны қоршап

Түсіндірме сөздік

Маяк – жағалауды бағдарлауға арналған мұнара шам.

Желбағар – желдің бағыты мен жылдамдығын анықтайтын құрылғы.

тұрған шаршы іргесіндегі отыз метрлік әр қабырғасы және мұнараның алпыс метрлік алғашқы қабаты тас такталардан қаланған. Одан әрі қырық метрлік сегіз қырының әрқайсысы колонналармен бекітіліп, сырты ақ мәрмәрмен қапталған. Үшінші қабатының мұнарасы колонналармен шеңбер жасай

көтеріледі де, оның үстінде мәңгілік от лаулап, аса күрделі айналар жүйесі сәуле шашып тұрған. Жүз метрлік биіктікке көтерілетін кен де тегіс айналма саты арқылы есек арбалармен отын тасыған.

Мұнараға желбағар, астрономиялық жабдық, сағат сияқты толып жатқан техникалық құралдар орнатылған.

Александрия маягінің қайта салынған үлгісіне Нью-Йорктегі көкпен таласқан Empire State Building аздап ұқсайды.

«Әлемнің 7 және 37 кереметі» кітабынан

A Мәтін мазмұнына сәйкес сұрақтарға жауап беріңдер.

Маяк салу қажеттілігі неден туындады?		
адамдардың көптігінен	қауіпсіздікті ойлаудан	мәңгілік алау жағу үшін
Александрия маягінің құрылысы туралы қай ақпарат берілмеген?		
құрылыстың мерзімі	құрылысты салушылар	маяктің ішкі құрылысы
Маякта қандай қосымша жұмыстар атқарылған?		
мәңгілік алау жанып тұрған	айналар жүйесі сәуле шашып тұрған	есек арбалар отын тасыған

Ә Мәтіннен біріккен және тіркесті сөздерді теріп жазыңдар.

5-тапсырма. Берілген сұрақ төңірегінде ой бөлісіңдер.

Пирамида құрылысына ұқсас салынған қазіргі кездегі ғимараттар туралы не білесіңдер?

6-тапсырма. Мәтінді оқындар.

Қазіргі заманғы пирамидалар

Қазіргі заманда да түрлі пирамидалар салынууда. Бұған мысал ретінде Париждегі Лувр пирамидасын алуға болады. Бұл пирамида – мұражайға кіреберіс қызметін атқаратын 20,6 метрлік шыны құрылыс.

Елордамыздағы 2006 жылы салынған Бейбітшілік және келісім сарайы да Астана қаласындағы әсем пирамида. Сәулетшісі – бүкіл әлемге әйгілі Норман Фостер. Пирамида аланы 28 мың шаршы метрді, жалпы биіктігі 62 метрді құрайды.

wikipedia.org

A Берілген сөздердің жазылуын түсіндіріңдер.

Үлгі: Жиырма сегіз мың – бөлек жазылады, себебі күрделі сан есімдердің әр сыңары бөлек жазылады.

мұражай	шыны құрылыс	кіреберіс	жиырма сегіз мың	2016 жыл	елорда
---------	--------------	-----------	------------------	----------	--------

7-тапсырма. Тыңдалым және 6-тапсырма мәтінін пайдаланып, «Пирамида» тақырыбына жоспар құрындар.

8-тапсырма. Түймедақ гүліндегі 7-тапсырманы орындандар.

7. Өздерің тұратын өлкедегі ерекше ғимарат (нысан) туралы ақпарат жинаңдар.

3.3. Дефис арқылы жазылатын сөздердің емлесіне қатысты ескертулер

1-тапсырма. Ребусты дұрыс шешіп, жасырылған сөз туралы ой бөлісіңдер.

2-тапсырма. Үнтаспадан 8-аудиомәтінді тыңдаңдар.

А Мәтін мазмұнына сәйкес ақпараттың дұрыс-бұрыстығын анықтаңдар.

Ақпарат	Иә	Жок
Алтын адам – сақ тайпаларының әдет-ғұрпы, мәдениетін көрсететін тарихи мұра.		
Қазақстанның жеті кереметінің қатарында кесене жоқ.		
Астана-Бәйтерек кешенін жылда 100–150 мыңнан астам адам келіп тамашалайды.		
Жерасты мешіттері Батыс Қазақстанда орналасқан.		
Таңбалы тас – Алматыдағы монументтің жасалуына негіз болған ескерткіш.		

Дефис арқылы жазылатын сөздер

ақ, ау, ай, мыс, міс, ды, ді шылаулары өзінен бұрын тұрған сөздерден дефис арқылы бөлініп жазылады. Мысалы: *әдемісін-ай, барыпты-мыс, келмеді-ау.*

3-тапсырма. Көркем шығармалардан *ақ, ау, ай, мыс, міс, ды, ді* шылауларының жазылуына мысал тауып жазыңдар.

4-тапсырма. Мәтінді «Джигсо» әдісі арқылы оқындар.

Әлемнің жаңа жеті кереметі

Қазіргі кезде әлемнің көне жеті кереметінен Мысыр пирамидасы ғана сақталған. Ал 2007 жылы әлемнің жаңа жеті кереметі анықталды. Олар: Ұлы Қытай қорғаны, Рим қаласындағы Колизей амфитеатры, Мачу-Пикчу, Чичен-Ица және Петра сынды ежелгі қалалар, Тәж-Махал, Құтқарушы Иса Мәсіх мүсіні.

1. Әлемдегі ең ұзын қорған – Қытайда орналасқан Ұлы Қытай қорғаны. Құрылысы б.з.д. III ғасырда басталып, 1644 жылға дейін салынған қорғанның ұзындығы 8851,9 шақырымға жетеді. Ал биіктігі – 6-7 метр.

2. Б.з. I ғасырында салынған Рим қаласындағы әлемдегі ең үлкен Колизей амфитеатрында түрлі ойындар, жанкешті гладиаторлар шайқасы, теңіз шайқастары (алаңға су толтырған), тіпті аңшылық ұйымдастырылған. Бүгінде амфитеатр түрлі соғыс, жер сілкінісі, қарақшылық салдарынан жартылай қираған күйінде сақталған.

3. Қазіргі Перу елінде орналасқан шамамен 1440 жылдары салынған Мачу-Пикчу мекені инк тайпасының қаласы саналады. Бұл қала биік тау қыртысына орналасқан. Зерттеушілер қала инк аксүйектерінің тынығатын, мінажат ететін орны болған деседі.

4. Ал Мексикадағы Юкатан түбегінде орналасқан көне қала Чичен-Ица майя өркендетінін дамуында үлкен мәдени және саяси рөл атқарды. Бірақ белгісіз себептермен қала иесіз қалған.

4

Қалада пирамида тәрізді Кукулькана ғибадатханасы, обсерватория, доп ойындарына арналған 7 стадион, «Құдайлар» мүсіні т.б. сақталған.

5

5. Иорданиядағы биік тас үйінді жартасқа орналасқан, үлкен аумақты алып жатқан ежелгі қала Петра да әлемнің жаңа жеті кереметінің бірі. Қала 2 маңызды керуен жолының қиылысында орналасқан. Бұл жерде саудагерлер тамақ, ауызсу ішіп, тынығатын болған. Жүз жыл бойы сауда-саттық қалаға мол табыс әкелгенмен, теңіз жолдарының ашылуы Петраға келушілерді азайтып, қала бос қалған.

6

6. Үндістанның Агра қаласындағы Жанума өзенінің бойына орналасқан Тәж-Махал кесенесін XVII ғасырдың ортасында Жахан шах сүйікті жары Мұмтаз Махалдын құрметіне салған. Кесене тұтастай ақ мәрмәрдан тұрғызылып, түрлі бағалы тастармен, ою-өрнектермен безендірілген. Жахан шах қайтыс болғанда өзі салдырған «Өлмес махаббат» нышаны Тәж-Махалға, әйелінің жанына, жерленеді.

7

7. Рио-де-Жанейро қаласында қолын екі жаққа қарай жайған Құтқарушы Иса Мәсіх мүсіні

темір-бетон мен сабын тастан құйылған. Биіктігі 38 метр мүсін Корковаду тауына орналасқан. Мүсінді 1921 жылы Бразилия тәуелсіздігінің 100 жылдығына арнап салған.

wikipedia.org

А Мәтін мазмұнына сәйкес кестені толтырыңдар.

Атауы	Орналасқан жері	Керемет түрі	Салыну себебі
	Қытай		
		амфитеатр	
			Тынығатын, тәрбиеленетін, мінажат ететін орын ретінде салынған.
	Иордания		
		кесене	
	Бразилия		
			Майя өркениетінің саяси және мәдени орталығы ретінде салынған.

Ә Мәтіннен бірге, бөлек және дефис арқылы жазылған сөздерді тауып, жазылу емлесін түсіндіріңдер.

5-тапсырма. «Қазақстанның кереметі болуға не лайық?» деген тақырыпқа эссе жазыңдар. Төменде берілген сұрақтарды пайдаланыңдар.

1. Керем ет деп нені түсінесің? Кереметтер қатарына ену үшін қандай талаптар қойылады?
2. Қазақстанның кереметтерін есіңе түсір. Олардың бәрі бірдей керемет болуға лайық па? Себебін түсіндір. Өз ұсынысың болса, дәлелдеп жаз.
3. Адам қолымен жасалған кереметтерді жіктеп, саралап айтудың маңызы бар ма?

6-тапсырма. Түймедақ гүлінің 8-тапсырмасын орындандар.

8. Қазақстанның жеті кереметінің бірін тандап алып, ол туралы ақпарат жинаңдар.

3.4. Қайталау

1-тапсырма. Берілген сөздерді пайдаланып, күрделі сөз (тіркесті, біріккен, қос сөздер) жасаңдар.

Ақ, аралық, ата, кара.

2-тапсырма. Сөзтізбектен күрделі сөздерді тауып, олардың жазылу емлесін түсіндіріңдер.

д	л	с	э	ь	б	п	щ	д	е	н	ы	ч
п	ш	д	ү	н	п	е	ж	ү	з	і	е	ж
д	ү	п	-	ү	л	к	е	н	п	щ	ь	е
ц	ч	п	т	м	э	к	д	п	р	щ	н	л
с	э	у	л	е	т	ө	н	е	р	і	п	-
р	ч	ж	щ	л	о	к	щ	т	п	ф	ж	
ы	е	ц	р	п	ф	а	щ	а	к	м	э	ұ
з	щ	с	н	ы	ы	л	ь	н	ф	ж	ф	р
б	г	л	я	ц	з	а	ч	ы	з	ф	ш	т
ж	е	т	і	к	е	р	е	м	е	т	х	г

3-тапсырма. Мәтіннен бірге, бөлек және дефис арқылы жазылатын сөздерді тауып жазыңдар.

Бекет ата жерасты мешіті — тасты тау шатқалына қашалып салынған тарихи-сәулет ескерткіші. Үш-төрт қанат киіз үйдің көлеміндей үш бөлме. Бекет ата 1750 жылы дүниеге келген. Ол — емші, көріпкел ғана емес, математика, физика, астрономия заңдылықтарын жақсы білген ғұлама. Бұхарада оқып, ілім жинаған соң, өз өңіріне қайта келіп, бес мешіт салдырады. Жергілікті дін ғұламаларының арасында атақ-данқы артып, пір атанады. Пайғамбар жасында дүние салады. Бекет ата осы жерасты мешітіндегі бөлмелердің бірінде жерленген. Бұл мешіт басы күні-түні әулие басына зиярат етушілерден бір арылмайды.

«Мәлдір бұлақ» журналынан

4-тапсырма. Осыған дейін ізденімдік тапсырмалар бойынша жинақтаған ақпараттар негізінде жоба жұмысын орындап, көпшілік алдында қорғандар.

I тоқсанға ұсынылатын жоба тақырыптары

Тілдік бағдар

Жоба мәтінде бірге, бөлек және дефис арқылы жазылатын сөздерді пайдаланыңдар. Сөйлеу мәдениетінің ерекшеліктерін ескеріңдер.

1-жоба тақырыбы: БІЗДІҢ ӨЛКЕНІ ТАНЫ

Түймедақ гүлінің 1–3-тапсырмаларындағы жинаған материалдарыңды пайдаланып, туристердің қызығушылығын арттыру жолдарын көрсетіңдер. *Мысалы:* а) шағын жарнама дайындау; ә) туристерді тартуға кедергі келтіретін өзекті мәселелерді анықтау, оларды шешу жолдарын ұсыну және т.б.; б) өздерің тұратын аймақтың экологиялық мәселелері туралы видеорепортаж дайындаңдар.

2-жоба тақырыбы: ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҰМЫТПАЙЫҚ

Түймедақ гүлінің 4-5-тапсырмаларының материалдарын пайдаланып, белгілі бір салт-дәстүр туралы баяндаңдар.

3-жоба тақырыбы: ҰЛЫ ДАЛА КЕРЕМЕТІ

Түймедақ гүлінің 6–8-тапсырмаларының материалдарын пайдаланып, қазақ жеріндегі бір нысанды, ол орналасқан аймақтың тыныс-тіршілігін жан-жақты сипаттаңдар.

4-бөлім

АСТАНА – МӘДЕНИЕТ ПЕН ӨНЕР ОРДАСЫ

4.1. Неологизмдер

- ?** 1-тапсырма. Суретке қарап ой бөлісіңдер.

- 👂** 2-тапсырма. Үнтаспадан 9-аудиомәтінді тыңдаңдар.

А Қала атауларының қалыптасу тарихын баяндаңдар.
Ақмола, Целиноград, Астана.

Ә Мәтін бойынша оқиға ретін табыңдар.

Молда қашып жүріп, сырқаттанып қайтыс болады.	
Жоғалған жылқылар көрші ауылдағы байдың өрісінен табылады.	

Молда «сазбалшықты ешкінің майы мен сүтіне араластырып илеңдер» деген тілегін айтады.	
Түрткі көбейген соң, молда елден қашып кетеді.	
Бір адамның жылқылары жоғалып, молдаға келеді.	1
Қазақстан астанасы Ақмолаға көшірілгенде, қала атауы Астана деп өзгертіледі.	
Күндіз-түні ақ түске боялып тұрған мазарды ел «Ақ мола» деп атайды.	

Б Мәтін құрылымына талдау жасап, әр бөлімге ат қойындар.

Мәтін құрылымы	Оқиғалар	Бөлім атауы
Кіріспе		
Негізгі бөлім		
Қорытынды		

3-тапсырма. Әр суретке сәйкес келетін атауды тауып жазындар.

ЖАҢА СӨЗДЕР

Сөздік құрамдағы ғылым мен техниканың, қоғамның дамуына байланысты пайда болған сөздер **жаңа сөздер (неологизмдер)** деп аталады.

Жаңа сөздердің пайда болу себептері			
Қоғамдағы өзгерістерге байланысты пайда болған жаңа зат, құбылыс, оқиғаны атау қажеттігінен туындайды.	Бұрын тілде бар атауларды жаңаша мәнде қолданудан пайда болады.	Тілде қолданылып келген кірме сөздердің казакша баламасының қолданысқа енуінен туындайды.	
<i>жанды дауыс, тікелей көрсетілім, инстаграм парақшасы</i>	<i>ақорда, жарғы</i>	<i>ермексаз, зілтемір, сынып</i>	
Жасалу жолдары			
қосымша жалғану арқылы	сөздердің бірігуі арқылы	сөздердің тіркесуі арқылы	басқа тілден сөзбе-сөз аудару арқылы
<i>демеші</i>	<i>жеделсаты</i>	<i>жан сақтау</i>	<i>электронды қолтаңба</i>

4-тапсырма. Адамдар әріптерден сөз құрастырып, сөйлем құрап, атакнетреп, гарнез, тезранах, құтләтж, лекэротныд іткл

А Жаңа сөздерді жасалу жолына қарай топтарға бөліп жазыңдар.

Қосымша арқылы	Сөздердің бірігуі арқылы	Басқа тілден сөзбе-сөз аудару арқылы

5-тапсырма. Сызбадағы сөздерді пайдаланып, жаңа сөз қолданыстарын жасаңдар.

Үлгі: электронды күнделік, әуежай

6-тапсырма. Өлеңді мәнерлеп оқыңдар.

Аңсарым асқақ Астана

Әй, Астана, атың қандай нақ та әсем,
Аңызактан айналыпсың баққа сен.
Таң ұзаққа таңдайымда түнеткен
Жырларымды айтармысың жатқа сен?!

Бәйтеректің басына сен шықтың ба?
Сарыарканың саф ауасын жұттың ба?
Өзегіңді жарып аппақ бір сезім,
Өз еліңнің ұлылығын ұқтың ба?!

Төгеді Есіл төңірегіне өмірлі ән,
Өз Астанаң өз қолыңмен соғылған.
Енді, қазақ, бір-бірінді аяла,
Түбі бірге, түп қазыққа шоғырлан.

Тұлпарлары дүбір салып тасқа да,
Жөнелгендей жана дәуір бастала.
Жолың болсын!
Жер-жаһанға даланың
Даңқын айтар, дара шыққан Астана!

К.Ахметова

А Өлеңнің негізгі идеясын көрсетіп, таңдауларыңды дәлелдендер.

Ә Ақынның сөз қолданысындағы бейнелі сөз оралымдарының мағынасын түсіндіріңдер.

Аңызактан
айналыпсың
баққа сен

Таң ұзаққа
таңдайымда
жыр түнеткен

Сарыарқаның
саф ауасын
жұттың ба?

Төгеді Есіл
төңірегіне
өмірлі ән.

7-тапсырма. Төменде берілген жаңа сөздерді көп нүктенің орнына қажетті тұлғада қойып, сөйлемді толықтырып жазыңдар.

1. ... Алматыдан Ақмолаға ауыстыру туралы шешімді Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі 1994 жылы 6 шілдеде қабылдады.

2. Жаңа астананың халықаралық ... 1998 жылғы 10 маусымда өтті.

3. Астананың айналасында бірегей «жасыл белдеу» жасалып, қала далалық өлкенің ортасындағы ... айналып келеді.

4. «Forbes Style» журналы нұсқасы бойынша «Хан Шатыр» сауда және ойын-сауық кешені әлемдегі ең үздік он ... қатарына енді.

5. Астанада Бейбітшілік және келісім сарайының алдындағы алаңда ... негізі салынды.

тұсаукесер

шұрат

экоғимарат

саяжол

елорда

A Жаңа сөздердің мағынасын түсіндірме сөздіктен қараңдар.

8-тапсырма. www.mekterp.kz сайтының ВИДЕО парақшасынан 2-бейнежазбаны қарап, жаңалық мәтінінде көтерілген мәселеге пікір білдіріңдер.

9-тапсырма. Шеңбердегі 1-тапсырманы орындаңдар.

1

1. Әр кезеңдегі Астананың даму келбетіне қатысты ақпарат жинаңдар.

4.2. Термин сөздер

1-тапсырма. Суреттерге карап ой бөлісіңдер. Ортақ не байқадыңдар?

2-тапсырма. Үнтаспадан 10-аудиомәтінді тыңдаңдар.

А Тыңдалым мәтіні бойынша тірек сөздерді тауып жазыңдар. Жазылуына мән беріңдер.

Үлгі: көк теңіз (бөлек жазылады), ...

Бәй	көк	жер	Самұрық	алтын	бір
-----	-----	-----	---------	-------	-----

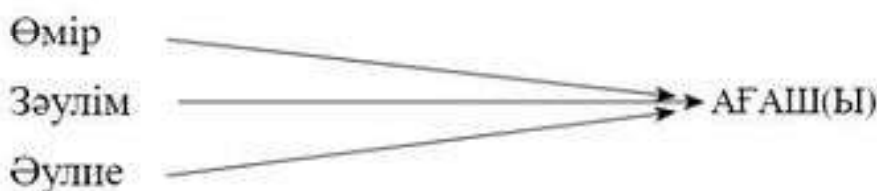
терек	асты	теңіз	беті
айдаһар	жұмыртқа	күс	төбе

Ә Тірек сөздер негізінде мәтінді естеріне түсіріп, мазмұнын баяндаңдар.

Б Берілген сөздерді *ағаш* сөзімен тіркестіріп, мағынасын түсіндіріңдер.

3-тапсырма. Төмендегі сөздерді қай сабақта жиі қолданасыздар?

жұрнақ

неолит

ағза

лирика

глобус

жасуша

эпитет

ғасыр

градус

стиль

ТЕРМИН СӨЗДЕР

Ғылым мен техника, өндіріс және т.б. саладағы арнаулы ұғымдар мен зат атауларын білдіретін сөздер **термин сөздер** деп аталады. Термин сөздердің бір тобы басқа тілден өзгертілмей, сол калпында алынған интернационалдық терминдер болып келеді: *фонетика*, *периметр*, *вирус*.

Тіл білімі	Әдебиет	Музыка	Математика
салаларының терминдері			
сөз табы, зат есім, жалғау, жұрнақ	тенеу, кейіпкер, ұйқас, шумақ, сюжет, эпитет	нота, ырғақ, күй, ансамбль, тембр	қосынды, көбейткіш, теңдеу

4-тапсырма. Термин сөздердің қай салаға қатысты екенін көрсетіндер.

№	Термин сөздер	Қазақ тілі	Тарих	Музыка	Математика
1	екпін	+			
2	палеолит				
3	бөлшек				
4	теңсіздік				
5	тасымал				
6	төртбұрыш				
7	тайпа				
8	дуэт				

9	септік				
10	қорым				
11	ұзындық				
12	сөз тіркесі				
13	джаз				
14	сөзжасам				
15	әскер				
16	сан есім				
17	азайғыш				
18	опера				
19	сақ				
20	неологизм				

А Термин сөздерді құрамына қарай талдаңдар.

Үлгі : төртбұрыш – төрт және бұрыш сөздерінің бірігуінен жасалған күрделі сөз.

5-тапсырма. Өртүрлі ғылым саласынан 3 термин сөзден тауып, олармен сөйлем құраңдар.

6-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Опера – өнер шыңы

Опера – адамзат өркениетінің ең жоғары мәдениет жетістігі. Астананың сол жақ жағалауында орналасқан «Астана Опера» театры өзінің асқан әсемдігімен таңғалдырады. Жана театр әлемдік деңгейдегі саусақпен санарлық опера және концерттік залдармен, яғни Миландағы «Ла Скала», Мадридтегі «Корольдік опера», Мәскеудегі «Үлкен театр» немесе Нью-Йорктегі «Метрополитен опера» сияқты театрлармен нық тірестіре алады. Оның салынуына отандық мамандардан басқа, Швейцария, Италия, Албания, Марокко, Ресей шеберлері де қатысты.

Түсіндірме
сөздік

Партер – театр мен концерт залындағы көрермендер отыратын орталық орын.

Шымылдық – сахнаны ашып-жауып тұратын сәнді перде. *Мұнда:* театрдың ашылуы.

«Астана Опера» – Азиядағы ең үлкен театр. Театр 9 гектар жерге қанат жайған. Ғимарат 64 мың шаршы метр жерді алып жатыр. Оның 3 мың шаршы метрі 4 сахнаға тиесілі. «Астана Опера» театры өзінің көлемімен ғана емес, әсем келбетімен де таңдай қактырады.

Әлемдік сәулет өнерінің ең үздік классикалық дәстүрлері ескеріле салынған театрда ұлттық нақыш анық байқалады. Театрдың төбесіне

қойылған квадрига сақ патшайымы Томирисің бейнесінде берілген. Ал көрермен залы ұлттық нақышпен әшекейленген. Театрдың басты залы аттың тағасына ұқсас болып келеді.

Бұл залға 1 мың 250 көрермен сыяды. Оның партері 450 көрерменге арналған. Бұдан бөлек ғимаратта 8 қосымша зал, 11 репетициялық бөлме, 250 орынды камералық музыка залы, баспасөз залы және басқа да қызметтік бөлмелер бар.

Театр шымылдығын тұңғыш түру құрметі Мұқан Төлебаевтың 100 жылдығына орай композитордың «Біржан–Сара» спектакліне берілді.

Астана қаласының 15 жылдық мерейтойына сыйлық ретінде ашылған «Астана Опера» театры бүгінде шынайы өнермен сусындай алатын елордадағы бірден-бір мәдени орынға айналған.

astanaopera.kz

А Мәтін мазмұнына сәйкес келетін жауапты белгілеп, келісу-келіспеу себептеріңді дәлелдеп жазыңдар.

№	Сөйлемдер	Иә	Жоқ
1	«Астана Опера» театры – әсем де асқақ мәдениет ордасы.		
2	Театрға сақ патшайымы Томиристің аты берілген.		
3	«Астана Опера» әлемдегі ең үлкен театрлар қатарына кіреді.		
4	Театрдың сахнасы таға пішіндес етіп жасалған.		
5	Театрдың ашылуы Астана қаласының 15 жылдық мерейтойы қарсаңында өтті.		
6	Театрдың шымылдығы Біржан салдың шығармасымен ашылды.		

Ә Берілген тіркестердің мағыналарын екінші бағаннан табыңдар. Қажет болса, сөздікті пайдаланыңдар.

нық тірестіру	саны аз, санаулы
қанат жаю	тең дәрежеде, бір деңгейде болу
шымылдығын түру	танғалдыру
саусақпен санарлық	ашылу
таңдай қактыру	даму, өркендеу

Б Мәтіндегі термин сөздерді үлгіге сәйкес ажыратып жазыңдар.

Өнерге қатысты терминдер	Басқа салаға қатысты терминдер
концерттік зал, ...	гектар, ...

7-тапсырма. Көп нүктенің орнына берілген сөздерді қажетті тұлғада қойып жазыңдар.

гектар

таға

театр

Азия

сәулет

1. Әлемнің үздік ... қатарына кіретін «Астана Опера» – біздің мақтанышымыз. 2. «Астана Опера» – ... ең үлкен театр. 3. Ол

9 ... жерді алып жатыр. 4. Театр ... алыстан көзге түседі, оны салуға отандық және шетелдік мамандар қатысты. 5. Театрдың басты залы ... пішіндес, оған 1 мың 250 адам сияды.

8-тапсырма. Мәтіндегі орфографиялық қателерді түзетіндер.

Ерке есілдің жағасында бой түзеген әсем астана – жаңа ғасыр ғажабынан жаралған жас қала. Ол алып материктің дәл ортасында орналасқандықтан «Еуразияның кіндігі» аталып кетті. Қазақстанды асқар асуларға бет алған керуен десек, астана оның адастырмас темір қазығы іспетті. *астана* сөзінің елдің орталығы мағынасында қолданылуы да тегін емес. Өйткені астана сөзі – ескі заманнан сақталған «орда», «ел-жұрт» дегенді білдіретін ауқымды ұғым. бүгінде жас астанаға әлем көз тігіп, қызыға қарауда. Біз қайда жүрсек те өз отанымызбен, астанамызбен мақтанаміз.

kitaphana.kz

9-тапсырма. Шеңбердегі 2-тапсырманы орындаңдар.

2. Астанадағы өнер ордларының (театр, мәдениет сарайы, мұражай т.б.) тарихы туралы ақпарат жинаңдар.

21

4.3. Диалект сөздер. Кәсіби сөздер

1-тапсырма. Берілген суреттер мен тірек сөздер туралы ой бөлісіңдер.

2-тапсырма. www.mekterp.kz сайтының ВИДЕО парақшасынан 3-бейнежазбаны көріңдер.

A Бейнежазба мазмұны бойынша естерінде қалған мәліметтерді қағаз бетіне түсіріп жазыңдар. Осы ақпараттар негізінде диалог құрастырыңдар.

ДИАЛЕКТ СӨЗДЕР

Белгілі бір аймақ шеңберінде тұратын жергілікті халық тілінде ғана кездесетін сөздер **диалект сөздер** деп аталады.

Ерекшеліктері	– қолданылу аясы шектеулі; – жалпы халыққа түсініксіз, белгілі бір аймақтың тұрғындарына ғана түсінікті сөздер; – әдеби тілде синонимі болады.
Мысалы	жұмыртқа – <i>тұқым</i> , кияр – <i>бәдірен</i> , шелек – <i>бақыр</i> , ожау – <i>шөміш</i> .
Ескерту	Қазіргі әдеби тілімізге біраз диалект сөздер еніп, сөздік қорымызды байытты. Мысалы: <i>үшем</i> , <i>төртөм</i> , <i>жейде</i> .

3-тапсырма. Диалект сөздерді әдеби тілдегі атауымен сәйкестендіріп, сөйлем құрандар.

Диалект сөздер	Әдеби тілдегі атауы
сым	сурет
азанда	үй
бакыр	шалбар
сүгірет	шелек
там	таңертен

4-тапсырма. Суреттегі заттардың атауларын жазыңдар. Қай сөз диалект, қай сөз әдеби тілге жататынын анықтандар.

Көпшік, киіз үй, секер, кант, шала, ағаш үй, жастық, кара үй, кесе, шекер, шыны, шакпак, казак үй.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Астана төріндегі EXPO

Түсіндірме сөздік

Жаһан – бүкіл әлем, жер-жүзі.

Мұра – 1. Әке-шешесінен балаға қалған дүние-мүлік, мирас.
2. Кейінгі ұрпаққа қалдырылған мәдениет нұсқалары.

Павильон – көрме, экспонаттар қоюға арналған кең ғимарат.

Бүкіләлемдік EXPO көрмесі – жаһандық маңызы бар оқиға. Астана халықаралық көрме үшін «Болашақ энергиясы» тақырыбын ұсынды. Яғни болашақта күн, жел, су тәрізді баламалы энергия көздерін пайдалану идеясы басшылыққа алынған. Осылайша, әлем жұртшылығының назарын өзіне аударып келген Астана тағы бір қырынан танылуға мүмкіндік алды.

Бірінші дүниежүзілік көрме Лондондағы Гайд-паркте Альберт ханзаданың бастамасымен өткізілген. Бұл

көрменің басты ғимараты таза шыны мен болаттан тұрғызылған Хрусталь сарайы болды. Осы уақытқа дейін 64 көрме өткізілген. 160 жылдан астам уақыт ішінде халықаралық көрменің өзіндік мұралары пайда болды. Олар: Лондондағы Хрусталь сарайы, Париждегі Эйфель мұнарасы, Венадағы әлемдегі ең үлкен күмбез астындағы Ротонда павильоны және т.б.

EXPO көрмесі адамзат өркеніетінің небір ғылыми және технологиялық жаңалықтарын жер-жаһанға паш етумен де ерекшеленеді. Мәселен, алғашқы автомобиль, тұңғыш тігін мәшinesі, алғашқы байланыс телефоны – бәрі де осындай халықаралық көрмеден бастау алған.

Төрткіл дүние түгел елорда төріне жиылып, халықаралық көрме жалауының осында желбіреуі Астананың айшықты сәулеті мен ажарын арттырды.

«Нұр Отан» журналынан

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақ дайындаңдар.

қандай?	
кім?	
қашан?	
қайда?	
қалай?	

Ә Мәтіннен термин сөздерді теріп жазыңдар.

? 6-тапсырма. Суреттерге мұқият карап, берілген сөздер қатарын жалғастырыңдар.

қармақ, ...

балға, ...

айыр, ...

НЕ БАЙҚАЛЫҢДАР?

КӘСІБИ СӨЗДЕР

Белгілі бір кәсіп не шаруашылық түріне қатысты қолданылатын сөздер **кәсіби сөздер** деп аталады. Кәсіби сөздерге тән ерекшеліктер: 1) жалпы халыққа түсінікті бола бермейді; 2) белгілі бір кәсіп, шаруашылық саласымен айналысатын адамдар арасында қолданылады. Мысалы: *Инелік* – ау тоқитын ағаш ине. *Азына* – адам отыру үшін қайыққа көлденең салынған тақтай.

Кәсіби сөздердің түрлері			
Шаруашылыққа қатысты		Қолөнерге қатысты	
Балықшаруашылығы	Мақташаруашылығы	Зергерлік өнер	Тігіншілік өнер
<i>табан, ау, морда (аудың түрі), асман, абақ</i>	<i>қоза, шанақ, көсек, терім, шит, қос құлақ</i>	<i>алтын, шебер, ою-өрнек, білезік</i>	<i>тігу, қабу, көктеу, бұрма</i>

🗣️ 7-тапсырма. Кәсіби сөздердің мағыналарымен танысып, қай кәсіп түріне қатысты екенін анықтаңдар.

Кәсіби сөздер	Мағыналары	Кәсіп түрі
біз	аяқкиім тігетін құрал	
дел	ау тоқуға арналған жіп	
атыз	егістікті суару үшін тартылатын арық	
шаршау тары	тарының ұсақ, майда түрі	

еспелі қайық	ескекпен жүретін қайық	
әнгелек	ерте пісетін, домалақтау, кішкене қауын	

Есте сақта!

8-тапсырма. Берілген мәліметтерді пайдаланып, «EXPO көрмесі Қазақстанға не берді?» тақырыбына эссе жазыңдар.

Эссе шарттары:

- ✓ ойыңды дәлелді жазу;
- ✓ тақырыптан ауытқымау;
- ✓ жүйелі азатжолдың болуы.

9-тапсырма. Шеңбердегі 3-тапсырманы орындаңдар.

3. Астана қаласында өткен халықаралық деңгейдегі іс-шаралар (саммит, олимпиада т.б.) туралы ақпарат жинаңдар.

4.4. Қайталау

1-тапсырма. Сөзжұмбақтағы жауап сөздерге сұрақ құрастырындар. Түсіндірме сөздікті пайдаланындар.

Үлгі: 1. «Қақпа» сөзінің белгілі бір аймақтарда ғана қолданылатын балама атауы.

1	д	а	р	б	а	з	а												
2	к	и	я	р															
		3	а	й	ы	р													
		4	е	л	г	е	з	е	р										
5	ж	ә	р	к	е	у													
				6	к	ө	с	е	к										
					7	т	р	е	н	д									
						8	с	ы	м										
							9	к	ө	п	ш	і	к						
										10	н	е	о	л	о	г	п	з	м

2-тапсырма. Берілген сөздердің ішінен кәсіби сөздерді тауып, тиісті бағанға жазындар.

тырма, терек, беткей, біз, кетпен, бәдірен, орақ, қауашақ, мая, шатыр, терімші, әнгелек, бұтақ, саз, көрік, балға, атыз, балдыр, ақыр, торпақ			
Малшаруа-шылығы	Егіншаруа-шылығы	Бау-бақша-шаруашылығы	Ұсталыққа байланысты

3-тапсырма. Сөзжұмбақты шешіндер. Сөздікті пайдалануға болады.

1. Ұялы байланыстың пайда болуымен туындаған жаңа сөз.
2. *Сым* сөзінің әдеби тілдегі баламасы.

			4			6
2	3					
				5		
1						7

3. Қиярдың диалектілік атауы.
4. *Қант* сөзінің жергілікті аймақтағы қолданысы.
5. *Бақыр* сөзінің әдеби тілдегі баламасы.
6. *Жастық* сөзінің жергілікті аймақтағы атауы.
7. *Шыны* сөзінің синонимі.

ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР

5.1. Көнерген сөздер

? 1-тапсырма. Тірек сөздерді пайдаланып, мәтін атауын болжаңдар.

👂 2-тапсырма. Үнтаспадан 11-аудиомәтінді мұқият тыңдаңдар.

🗣️ А Өлең мазмұнын төмендегі сұрақтарға жауап бере отырып баяндаңдар.

🔄 Ә Берілген сөздердің терминдік мағынасын тауып, қай салаға тән екенін көрсетіңдер.

👉 Б Тыңдалым мәтіні бойынша жоспар құрып, өлең мазмұнын баяндаңдар.

? 3-тапсырма. Суреттерден не байкадыңдар?

КӨНЕРГЕН СӨЗДЕР

Тілдегі қолданыстан шығып қалған сөздер **көнерген сөздер** деп аталады. Мысалы: *болыс, отарба, найза*.

Көнерген сөздер *тарихи сөздер* және *архаизм сөздер* деп жіктеледі.

	Тарихи сөздер	Архаизмдер
Ереже	Кейбір қолданыстан шығып қалған заттардың атаулары да көнеріп, тілде сирек қолданылады. Мұндай сөздер тарихи сөздер деп аталады.	Қазір басқа атаумен беріліп жүрген заттар мен құбылыстардың бұрынғы атауы архаизмдер деп аталады.
Мысалы	Ел басқаруға байланысты сөздер: <i>хан, патша, уәзір, ағасұлтан</i> . Қару-жарак және әскери киім атаулары: <i>найза, жебе, сауыт</i> . Кеңес дәуіріндегі сөздер: <i>ауылнай, тшонер, колхоз, совхоз</i> .	<i>желек</i> – орамал, <i>отарба</i> – пойыз, <i>тілмаш</i> – аудармашы, <i>тәржіма</i> – аударма
Салыстыру	Қазіргі лексикада синонимдері болмайды.	Қазіргі лексикада синонимдері болады.
	Дәуірі өткен, қазіргі заманда жоқ зат пен құбылыс атауы.	Қазір бар заттардың не ұғымдардың ескі атауы.

👉 4-тапсырма. Түсіндірме сөздікті пайдаланып, берілген сөздерді топтастырыңдар.

Патсайы, асадал, сауын айту, түмен, жебе, болыс, кебеже, қызыл әскер, сауыт, айбалта, ханзада, адырна, би, торсық, найза, дүрия, ұрын бару, саптаяк, жаушы, старшын, батырақ, қалқан, сүңгі, шәйі.

Тарихи сөздер:

1. Ел басқаруға байланысты атаулар: _____
2. Қару-жаракқа қатысты сөздер: _____
3. Кенес дәуірі тұсында қолданылған әкімшілік сөздер: _____

Архаизмдер:

1. Мата атаулары: _____
2. Әдет-ғұрып атаулары: _____
3. Ыдыс-аяқ, тұрмыстық зат атаулары: _____

	2	3	4	5	
1	т	т	т	к	б
к	о	о	ұ	е	а
е	р	с	с	б	л
л	с	т	к	е	а
і	ы	а	п	ж	ш
	к	қ	і	е	а
			з		

5-тапсырма. Сөзжұмбақтың жауаптарына сәйкес сұрақ құрастырындар.

6-тапсырма. Мәтінді оқып, көп нүктенің орнына тиісті көнерген сөзді қойындар.

Сөздер сөйлейді

... – «оқ өткізбейтін, яғни металл қапталған бас киім» деген мағына беретін көнерген тарихи сөз. ... сөзі ертеректегі өлең-жырлар мен мақал-мәтелдерде, бұрынғы дәуірлерді суреттеген шығармаларда кездеседі. Дәл осы мағынада қолданылатын *дуулга* сөзі монғол тілінде де бар. Соған қарағанда, бұл түрік-монғол тілдеріне ортақ сөз болар.

Р.Сыздық

7-тапсырма. *Пікір алысайық.* Сұраққа суреттерді байланыстыра жауап беріндер. Берілген сөздерді білу маңызды ма? Неге?

кебеже, би,
дулыға, жебе,
сауыт

8-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.**Қаһарман қыз – Хиуаз**

Хиуаз Қайырқызы Доспанова – Ұлы Отан соғысы жылдарындағы майданда ерлікпен шайқасқан қазақ қызы. Солтүстік Кавказ, Кубань, Украина, Белоруссия мен Германияны фашистерден азат ету жолында үш жүзден аса әуе шайқасына қатысқан. Қазақстанда ғана емес, кең-байтақ Кеңес Одағында да «қанатты қыз» деген атпен танымал болған.

Хиуазды әкесі талабын тұсамай, еркелетіп өсірген. Жасынан бірбеткей қыз әкесінің қызмет бабына қарай республиканың барлық өңірінде болып, туған даласының кеңдігі мен байлығын сезініп өскен. Жеміске бай оңтүстіктің мәуелі бағы, салқын суы, Алатаудың әсем шыны мен Жайықтың майса шалғыны бал дәурен шактың армандарымен бірге көз алдында жайқалған мекендер еді.

Түсіндірме
сөздік

Қаршадай – кішкентай, жас, буыны қатпаған.

Бірбеткей – айтқанынан қайтпайтын.

Мектептегі комсомол ұйымының хатшысы болып жүрген тоғызыншы сынып оқушысы Хиуазды бір тылсым өнер қызықтырады: ол ұшқыш болуды армандайды. Балауса арманы оны Оралдағы аэроклубқа алып келеді. Сөйтіп, орта мектепті «өте жақсы» бағамен бітіргенін айғақтайтын аттес-

татпен бірге, қосымша мамандық та алып шығады. Ендігі алға қойған мақсаты – әскери ұшқыш болу.

Кенеттен соғыс басталғанда Хиуаз Мәскеудегі қорғаныс объектілерін салуға қатысады. Өзінің ұшқыш болғысы келетінін айтып, майданға кетуге бірнеше рет тілек білдіреді. Содан ұшқыш қыздар полкін жасақтау барысында қаршадай қазақ қызы штурмандар тобына қабылданады. Ондағылардың барлығы өзі секілді жастар екен.

Жау тылына жауынгерлік тапсырмамен ұшып, жаудың талай әскери базаларына ойран салған қазақ қызы бірнеше рет ауыр жараланады. Хиуаздың ерлігі аңыз болып туған елге тарайды.

Қазақтың тұңғыш ұшқыш қызына 2004 жылы ҚР Президентінің Жарлығымен «Халық қаһарманы» атағы берілді.

«Қаһарман қыз – Хиуаз» кітабынан

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Хиуаздың «қанатты қыз» атану себебі неде?
2. Хиуаз өскен өлкені қалай суреттер едіңдер?
3. Хиуаздың батылдығын қандай әрекетінен байқауға болады?

Ә Мәтін мазмұнына сүйеніп, кестеге сәйкес Хиуазға мінездеме жазыңдар.

Мінездеме	Мәтін бойынша дәлелдеу
1. Хиуаз – батыр	«Халық қаһарманы» үш жүзден аса әуе шайқастарына қатысқан.
2. Хиуаз – бірбеткей	
3. Хиуаз – ерке	
4. Хиуаз – батыл	

Б Мәтінді негізге алып, кестені толтырыңдар. Жазылу емлесін түсіндіріңдер.

Біріккен сөздер	
Тіркесті сөздер	
Қос сөз	

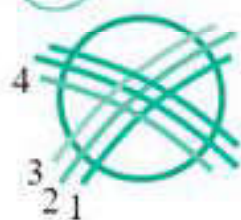

9-тапсырма. Көп нүктенің орнына көнерген сөздерді қойып жазыңдар.

<p>1. Өзге елде ... болғанша,
Өз еліңде ұлтан бол.</p>	<p>2. Жаман атқа жал бітсе,
жанына ... байлатпас.</p>
<p>3. Ер жігітке жарасар қолындағы ...,
Би жігітке жарасар еліне тиген пайдасы.</p>	

10-тапсырма. Шеңбердің 4-тапсырмасын орындандар.

4. Қазақтың қайсар қыздары, данышпан аналар туралы мәлімет (өмірбаян т.б.) жинаңдар.

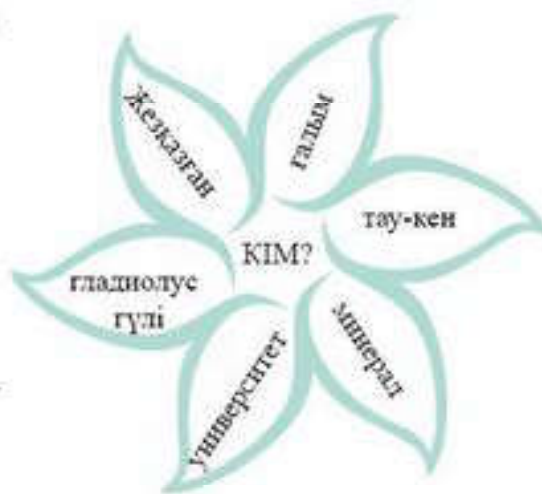

5.2. Эвфемизм. Дисфемизм

1-тапсырма. Суреттегі тірек сөздерді пайдаланып, әңгіме кім туралы екенін табуға тырысып көріңдер.

2-тапсырма. Үнтаспадан 12-аудиомәтінді тыңдаңдар.

А Мәтіннен естіген нысандардың атауын дәптерлеріне жазыңдар. Суретті пайдаланып, сұрақтарға жауап беріңдер.

Ә Академия, университет, институт т.б. Қ.Сәтбаев атындағы мекемелердің қазіргі уақыттағы қызметі туралы қосымша ақпарат жинаңдар.

Б Тыңдалым мәтінде айтылған термин сөздерді теріп жазып, қай салаға жататынын анықтаңдар.

Үлгі: планета — астрономия, ...

3-тапсырма. Суреттерге назар аударындар. Қандай айырмашылық байқадыңдар?

ЭВФЕМИЗМ ЖӘНЕ ДИСФЕМИЗМ

Эвфемизм

Зат, құбылыс және оның сапасын дәл атамай, өзгертіп айтуға байланысты сөздер **эвфемизм** деп аталады. Эвфемизм сыпайы айту мақсатында қалыптасады. Мысалы, «**мылжын**» деген сөздің орнына *сөзуар* деп, *семіз* деудің орнына *етжеңді* деп айту.

Эвфемизмге карама-қарсы, сыпайы сөйлеудің орнына дөрекілеп айту үшін қолданылатын сөздер **дисфемизм** деп аталады. Мысалы, *етжеңді*, *толықтау* дегенді *былиниган*, ал *ірі денелі* деудің орнына *алтамсадай* деп қолдану.

Дисфемизм

4-тапсырма. Эвфемизмдердің мағынасын ашып түсіндіріңдер.

аузы жеңіл	КОЛЫНЫҢ ЖЫМЫСҚЫСЫ	қосып айту	сөзге келу
	бар		
жасы ұлғаю	қалтасы тесік	ұзын құлақ	

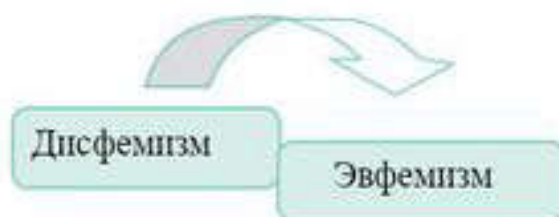
5-тапсырма. Өлеңнен дисфемизмдерді теріп жазындар. Оларды эвфемизмге айналдырыңдар.

Тұлпардан тұлпар туады,
Сұңқардан сұңқар туады,
Асылдан асыл туады,
Масылдан мал бақпас туады,
Тілазардан қылжакбас туады,
Таздан жарғақбас туады,
Сараннан бермес туады,

Соқырдан көрмес туады,
Мылжыннан езбе туады,
Қыдырмадан кезбе туады.

Майқы би

6-тапсырма. Мәтінді оқындар.

Академия президентумының мәжілісін мен әзілдеп «керендер мәжілісі» деп жүрем. Химик-академик сөз сөйлесе, Қаныштан басқамыз қалғып-шұлғып дегендей қалыпта отырамыз, физик бір қызық жайды баяндап, аяндап жатса да, өзгеміз тағы да селт ете қоймайтындаймыз, әдебиет-мәдениет жайынан мен ой-тілектерімді ортаға салсам да, Қаныштан басқасы тағы да марғаулау қалып танытқандай болады. Президентум мүшелерінің, әр сала мамандарының баяндаған сырына сүңги бойлап, үңги барлап, байыбына барып, маманмен көбіне терезесі тең, кейде асып түсіп, бағыт-бағдар сілтеп отыратын – сол Қаныш қана... Кейбіреулердің өзі ұстаған ілімі төңірегінен аса бермейтініне ішімізден кабак шытып қалатынымыз да бар. Ал Қаныш болса, Горький сөзімен айтсақ, «мүтін бір мекеме» (Мұхаң «бүкіл, бүтін» дегенді осылай «мүтін» дейтін еді). Қазақ «сегіз қырлы» дейді ғой, бәлі, бұл сөз дарымайды, кем соғады.

М. Әуезов

А Мәтіннен берілген сөздердің синонимдерін табындар.

Ә Мәтіндегі «керен» сөзін жағымды, сыпайы сөздермен (эвфемизм) ауыстырып айтындар.

7-тапсырма. Мәтінді түсініп оқындар.

Тапқырлық

...Пойыз үстінде тербеліп келе жатып, өзінің осыдан бес жыл бұрын Лондонда айтқан бір сөзі есіне түсті.

1947 жылы КСРО Жоғарғы Кенесі депутаттарынан құралған Совет делегациясымен бірге Ұлыбританияға барған еді. Бұлар асықпай Англияның қалаларын бірнеше күн аралады. Сондай күндердің бірінде делегация Лондонда Уинстон Черчилльдің қабылдауында болған. Кездесу барысында Черчилль әлденені білгісі келгендей қайта-қайта Сәтбаевқа қарай берді. Сол арада қысқаша таныстық басталды. Жөн сұраса келгенде, Қаныш Имантайұлы өзінің қазақ елінен екенін айтты.

– Солай деңіз...– деді үй иесі. – Мен қазақтарды ешқашан көрмеппін. Айтыңызшы, Сәтбаев мырза, қазақтың бәрі осы өзіңіз секілді мелжемді, бойшаң бола ма? – деді.

Сонда Қаныш Имантайұлы бөгелместен:

– Мен орта деңгейдегі қазақпын. Менің халқым менен әлдеқайда биік! – деп жауап береді. Мұның жауабына қасындағы сапарлас серіктері разы болып:

– Жауабың жақсы шықты. Черчилльді қатырдың! – десіп жатты.

Өз сөзінің нысанаға дөп тигеніне Қаныштың өзі де риза еді. Табан астында намысқа шауып айтылған сөз ғой бәрі де. Кейін осы сөзі ел ішіне тез тарап кетті...

Қ.Жұмаділов

Түсіндірме
сөздік

Ғұлама – өз ісінің үздік шебері, ғалым адам.

Мелжемді – жерг. қарымды, білекті, күшті (адам туралы).

Табан астында – күтпеген жерден, кенеттен.

А Берілген тіркестердің мәтіндегі мағынасын түсіндіріңдер.

жөн сұрасу

нысанаға дөп тию

намысқа
шауып айту

Ә Мәтінге сүйеніп кестені толтырындар.

Ауызекі сөйлеу тілінің элементтері	Көркем әдебиеттің элементтері

8-тапсырма. Төменде берілген ақпараттарды пайдаланып, Қ.Сәтбаевтың өмірбаянын жазындар.

Өмірбаян

Өмірбаян – жеке адамның өмір жолы хронологиялық тәртіпте қысқаша жазылатын ресми құжат. Өмірбаянда *аты-жөні, туған жылы, ұлты, отбасы туралы, білімі, еңбек жолы* және т.б. мәліметтер қамтылады.

Қаныш Сәтбаевтың (1899–1964) өміріне қатысты мәліметтер:

- 12 сәуір, Павлодар облысы, Баянауыл ауданы;
- геолог-ғалым, профессор, академик;
- шын есімі – Ғабдул-Ғани;
- әкесі – Имантай би;
- ауыл молдасынан хат таныған;
- 1909–1911 жж. – Павлодардағы орыс-қазақ мектебі;
- 1914–1918 жж. – Семей мұғалімдер семинариясы;
- 1921 жылы – Томск технология институтының тау-кен факультеті;
- 1920–1941 жж. – Баянауылда халық судьясы, геологиялық барлау бөлімінің бастығы, комбинаттың бас геологі;
- 1941–1952 жж. – Геология ғылымдары институтының директоры, Қазақстан Ғылым академиясының президенті;
- алты баланың әкесі;
- 1964 жылы, 31 қаңтар.

9-тапсырма. Жоғарыда берілген үлгіні басшылыққа алып, өз өмірбаяндарыңды жазындар.

10-тапсырма. Шенбердің 5-тапсырмасын орындандар.

5. Өздеріне ұнайтын ғылым саласындағы (жаратылыстану, математика, тарих, әдебиет т.б.) ғалым туралы мәлімет жинаңдар.

5.3. Табу

? 1-тапсырма. Тірек сөздерді пайдаланып, әңгіме кім туралы екенін табындар. Ол туралы білетін ақпараттарыңмен бөлісіндер.

күй		музыка	} КИМ?
оркестр		дирижер	
		«Құстар әні»	

🔊 2-тапсырма. Үнтаспадан 13-аудиомәтінді тыңдаңдар.

🗣️ А Мәтін мазмұнына сәйкес дұрыс жауапты табындар.

Мәтінде қамтылмаған дәстүр		
қонақ күту	сәлем беру	көңіл айту
Қонақтың келгендегі мақсаты		
күй тыңдау	өнерлі балаларды оқыту	ән жинау
Ахмет Жұбановты еліктірген дүние		
отарбаның жүрісі	домбыраның үні	жас баланың ақылдылығы

🗣️ Ә Мәтіндегі негізгі ойды көрсететін мақал-мәтелді табындар.

1. Талаптыға нұр жауар.	2. Бұлақ көрсең, көзін аш.
3. Көп түкірсе – көл.	4. Өнерлі өрге жүзер.

? 3-тапсырма. *Қасқыр*, *жылан* атауларын үрей тудырмас үшін басқаша қалай атауға болады?

ТАБУ

Халықтың наным-сенімі мен салт-дәстүріне байланысты атын атауға тыйым салынған сөздер табу деп аталады.	
Табу сөздердің пайда болуына себеп болған жағдай:	
1. Әдет-ғұрып	2. Наным-сенім
Ескі әдет-ғұрып бойынша қазақ келіндеріне күйеуінің туыстарының атын атауға тыйым салынған. Сол себепті оларға мінезі, сырт келбеті, әрекетіне қарай ат қойған.	Ескі наным бойынша адамға зиян келтіретін табиғаттағы дүлей күш пен жыртқыш аң-құс, жұқпалы індеттердің атын атауға тыйым салынған.
Қызға: <i>Шырайлым, Еркем</i> т.б. Ұлға: <i>Шырақ, Мырза жігіт, Төре жігіт</i> т.б.	Қасқырдың атын атасақ, малға шабады деп, <i>ит-құс, ұлыма, қара құлақ</i> десе, жыланды <i>жылан</i> десек, келіп шағады деп, <i>қамшы, ала жіп, ұзын құрт</i> деп атаған.
Қазір табу жолымен атау тарихи шығармаларда, аздап қарт кісілердің сөзінде кездеседі.	

4-тапсырма. Мәтіннен табу сөздерді табындар, қолданылу себебін түсіндіріңдер.

Әбіштің кішкене қызы Рахила жүгіре кірді. Бұған құшағын жайып қарсы алған үлкен әкесінің мойнына ұмтылып, өзі де құшақтай тұрып, хабарын асығып сөйледі:

– Ойбай, әке!..

Абайды ендігі Рахила шамалас немерелерінің бәрі «аға», «ата» демей, «әке» деп атайтын болған.

– Әке деймін, көп-көп ұры келді! Сойылдары бар. Олар кіммен төбелеседі?

Абай әлі де сескенген жүзімен Әйгерімге бұрылды.

– Олары кім, сен білдің бе?

Әйгерім онша сескенбеген тәрізді.

– Араларында Шырақ бар! – деді.

Абай оның қай қайнысын «Шырақ» дейтінін есіне түсіре алмады.

– Қай Шырақ?

– Мына кіші Қасқабұлақтағы Әйнекемнің баласы! – деп, Абайды тыныштандыра, жымия қарады.

Қоныс атын атаған соң ғана Абай Әйгерімнің Әйнекесі Тәкежан екенін, «Шырағь» оның баласы Әзімбайдың аты екенін есіне алды.

¶ «Абай жолы» роман-эпопеясынан

? 5-тапсырма. Жұмбақтарды шешіп, жауабын табу сөздермен айтып көріңдер.

1. Қырда қылыш жарқылдайды. (...)
2. Жер астында жездемнің қамшысы жатыр. (...)
3. Аузы бейне шалғы орақ,
Шөп емес, бірақ мал орады. (...)

📖 6-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Туа біткен дарын

Музыка адамзаттың әмбебап тілі ғой. Ол – біздің жан дүниемізді байытып, әсіресе ұлттық салт-санамызды кемелдендіретін сиқырлы күш. Мен Нұрғиса Тілендиевтің шығармаларын тыңдаған сайын осындай ойға қалам. Оған бірінен-бірі бөліп қарауға болмайтын, бірін-бірі толықтырып, байыта түсетін үш бірдей өнер қонған. Ол – әуелі композитор, дүниеге қазақтың көзімен қарап, қазақша ойлайтын және сол үнде жазатын композитор. Екіншіден, ол – дәулескер күйші. Оның қолдары буынсыз бишідей: домбыра пернелерін қуалап, қос ішегін ілген сайын жүректің нәзік қылдары мың сан сезімге оранады. Өз шығармасына қалай талғаммен қараса, өзгенің де күйлеріне сондай сергек қарайды. Ешқандай алалау жоқ. Өнерге адал. Үшіншіден, ол – асқан дирижер.

Д. Қонаев

Нұрғиса – ғажап талантты жан. Шабысты жүйрік атты сейілтер белдеуде, жабу астында тұрғанда таниды дейді. Ал Нұрғисаның талантты екенін, тұла бойы толған ән, әуен, саз екенін білу үшін онымен бір рет диалогтасып кездесе де жетіп

Түсіндірме сөздік

Әмбебап – алуан түрлі, сан салалы.

Дәулескер – орындаушылық мүмкіндігі айрықша күшті, асқан шебер музыкант.

Жабу – атқа, түйеге жабатын жамылғы.

жатыр. Әсіресе композитор пиджанын жұлып тастап, ақ көйлектің екі жеңін топшысынан асырып, білегінің сағасына дейін түріп жіберіп, шаминоға отырған кезде, о, тоба... көрер көзге өзгеріп, аруактанып, түлеп сала береді. Сол кезде осы бір ажарқын, жайдарлы, ашық жігіттің қарапайым дыбысқа қалай жан бітіріп жібергеніне таңданасың. Еш нәрсеге көңілі селт етпейтін, осы

дүниедегі ең бір енжар, самарқау жүретін кісіні де жағасынан ұстап алып жұлқып-жұлқып қалғандай, күдіретті күшті қап-татып жіберетініне сенер-сенбесінді білмейсін.

Ә.Нұрпейісов

А Мәтін мазмұны бойынша кестені толтырыңдар.

	Д.Қонаевтың пікірі	Ә.Нұрпейісовтің пікірі
Тірек сөздер
Негізгі ой
Ортақ ой	...	

Ә Мәтіннен ауызекі сөйлеу тіліне және көркем әдебиет тіліне тән ерекшеліктерді табыңдар.

7-тапсырма. Н.Тілендиев туралы оқылым және тыңдалым мәтіндері негізінде «Дара дарын несі» тақырыбында жоспар құрып, шағын мәтін жазыңдар.

8-тапсырма. Шеңбердің 6-тапсырмасын орындаңдар.

6. Нұрғиса Тілендиевтің шығармашылығынан бір әннің (бір күйдің) шығу тегі туралы ақпарат жинаңдар.

5.4. Қайталау

1-тапсырма. Мәтінді оқындар.

Әр елдің салты басқа

Географиялық, қоғамдық-әлеуметтік жағдай, әдет-ғұрып, салт-сананың әртүрлі болып келуіне байланысты әр халықтың мәдениетінде сөз магиясына сену және сол сенімнің негізінде қалыптасқан табу мен эвфемизмдер де сан алуан. Мысалы, арақун тайпасының үндістері бөтен елден келген адамдар қастандық істейді деп қорқып, оларға есімдерін бірден айтпаған. Олардың салтын білмейтін бөтен адам «Атыңыз кім?» деп сұрай қалса, «Менің атым жоқ» деп жауап қайтаратын болған. Дәл осындай сұрақты оджибвей тайпасының үндістеріне қойса, өзі жауап қайырудың орнына, тайпалас адамдардың бірінен «Мен үшін айта салшы» деп өтініш жасайтын көрінеді.

Баланы тіл-көзден, бәле-жаладан аман сақтау үшін қазақ халқы «жаман бала», «тентек» деп түрлі лақап ат қойып отырған. Қазақ салтында келін күйеуінің іні-қарындастарына өз тарапынан ат қояды. Егер күйеуінің туыстарының есімі қайсыбір заттың атауына сәйкес келсе, келін ол затты өз атымен атай алмаған. Бірақ оған лайықтап, басқаларға түсінікті болатындай жанама атау ойлап табатын болған.

Қазақтың осы салты сияқты Африканың кафр деп аталатын халқының әйелдері күйеуін, қайын атасы, күйеуінің жасы үлкен туыстарының бірде-бірінің атын дауыстап атай алмаған. Осындай тыйымдардың салдарынан кафр әйелдеріне тән «әйел тілі» деп аталатын ерекше тіл пайда болған. Үнді әйеліне де күйеуінің атын атауға тыйым салынған. Сондықтан ол күйеуін «таксыр» немесе «үйдегі еркек» деп басқаша атаған. Қазақ халқында бұндай үрдіс «ат тергеу» салты деп аталған.

Ә.Ахметов

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріндер.

1. Неге арақун тайпасының үндістері есімдерін бөтен адамға бірден айтпаған?

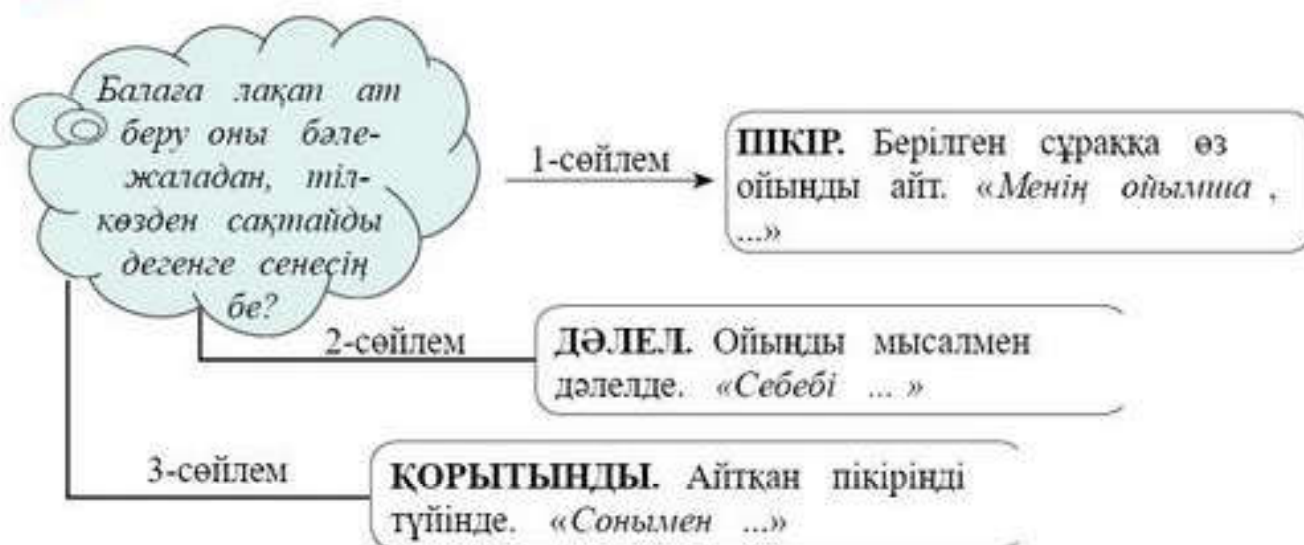
2. Қазақ салтында неліктен балаларға лақап ат қойылған?
3. Африкадағы кафр халқында «әйел тілі» не себепті пайда болған?
4. Үнді әйелдері неліктен күйеулерін «таксыр» немесе «үйдегі еркек» деп атаған?

Ә Мәтінге сүйеніп, табу сөздердің туындау себептерін жазыңдар.

2-тапсырма. Өз ойларыңды сызбаға сәйкес үш сөйлеммен жеткізіндер.

3-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Досбол бидің айтқаны

Бірі соқыр Байжан, бірі таз Байсын дейтін екі болыс бір күні қартайып отырған Досбол биге барыпты. Амандасып, түстеніп отырып:

– Уа, қарт! Заманыңызда аузыңызбен құс тістеген жүйрік едініз. Енді қарттық жеңді. Бұрынғыдай самғап ұшар күніңіз жоқ. Кәрі қойдың жасындай жасыңыз қалды. Төріңізден көріңіз жақын. Бұл дүниеден «не көрдім» деп барасыз? – депті.

Досбол ақылымен емес, малдың арқасында атқа мінген әрі паракор Байсын мен Байжанды ұнатпайды екен. Оның үстіне, өктемсіп, орынсыз сөйлеп, «төріңізден көріңіз жақын» деген сөзі көңіліне ауыр тиіпті.

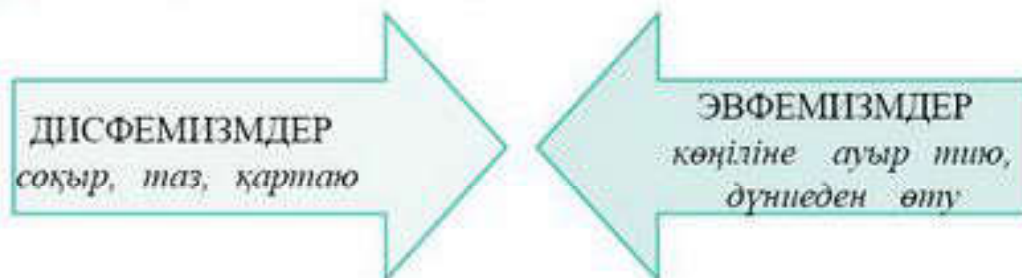
– Е, шырақтарым Байсын мен Байжан! Мен не деп барар дейсің? Баяғы аруақты ерлерге қонатын бақыт құсы енді бір кара шыбынға айналды. Ұшып таздың басына, соқырдың көзіне қонатын болды деп барам дағы, – депті Досбол.

Екі болыс үндей алмай, үйден шыға жөнеліпті.

«Шешендік сөздер» кітабынан

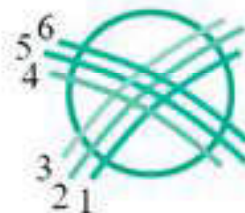

А Мәтіндегі эвфемизмдерді дисфемизмге, дисфемизмдерді эвфемизмге айналдырыңдар.

4-тапсырма. II тоқсанда өткен «Ізденімдік» тапсырмалар бойынша жинақталған ақпараттар негізінде жоба жұмысын дайындап, көпшілік алдында қорғандар.

II тоқсанға ұсынылатын жоба тақырыптары

Тілдік бағдар

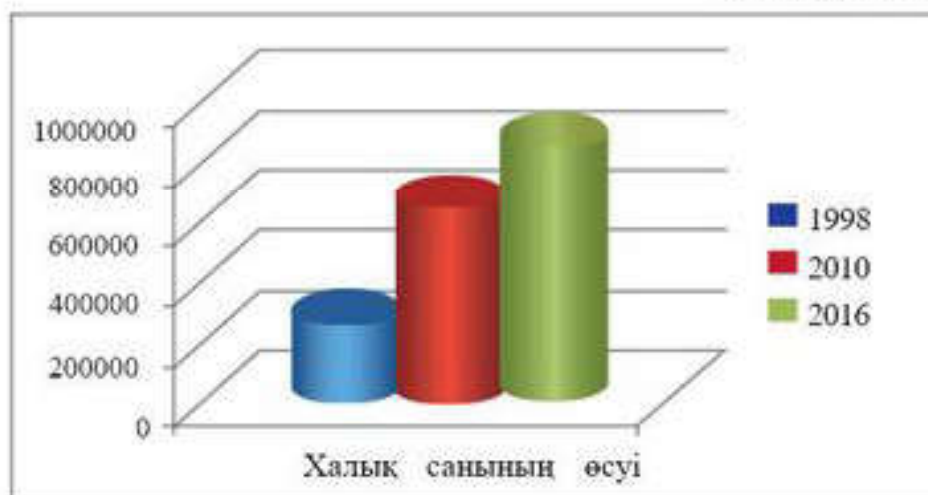
Жоба мәтінде көнерген және жана сөздерді, термин, диалект, кәсіби сөздерді пайдаланыңдар.

1-жоба тақырыбы: АСТАНА – БОЛАШАҚТЫҢ ҚАЛАСЫ

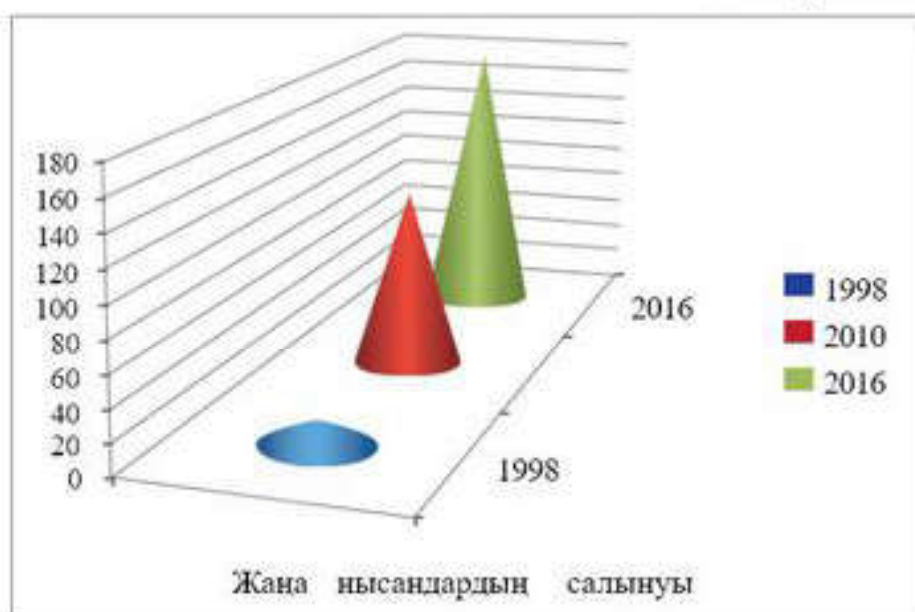
Шенбердің 1–3-тапсырмаларында жинаған материалдарды пайдаланып, Астананың 10 немесе 20, 30 жылдан кейінгі келбеті, дамуы туралы ақпараттық-шығармашылық жұмыс дайындаңдар. Диаграммаларды пайдаланыңдар.

1-диаграмма

2-диаграмма

2-жоба тақырыбы: ТАРИХТАН ТАҒЫЛЫМ

Шеңбердің 4–6-тапсырмаларында жинаған материалдарды пайдаланып, батыр, ғалым, әнші және т.б. байланыстырып газет дайындаңдар.

Қойылатын талаптар:

- газеттің құрылымы;
- газет бетінің безендірілуі;
- газеттегі мақала тақырыптары;
- мақалалардың мазмұны;
- ақпараттардың жүйелі орналастырылуы.

СУ – ТІРШІЛІК КӨЗІ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӨЗЕН-КӨЛДЕР

6-бөлім

6.1. Есімдік. Жіктеу есімдігі

- ?** 1-тапсырма. Берілген анықтамалар арқылы тірек сөзді табындар. Қарамен жазылған сөздердің қолданысына назар аударындар.

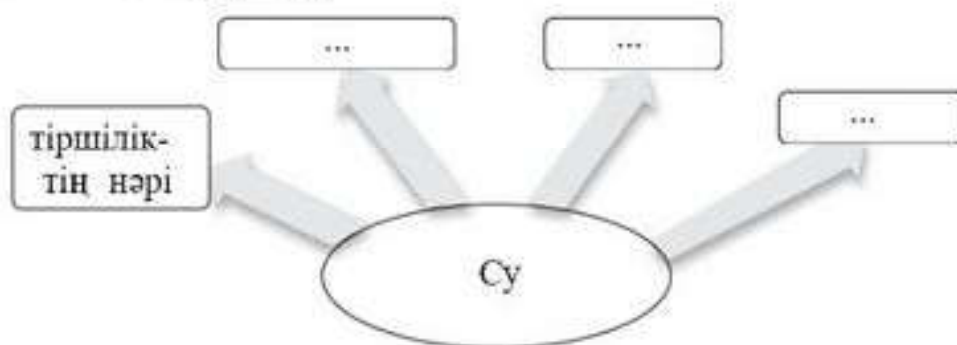
- 🔊** 2-тапсырма. Үнтаспадан 14-аудиомәтінді тыңдаңдар.

- 🗣️** А Диалог мазмұнына сәйкес дұрыс жауапты табындар.

Диалог не туралы?		
судың қасиеті	майя күнтізбесі	жазаның тәсілдері
Тәжірибенің мақсаты не?		
сусыз тіршіліктің жоқ екенін дәлелдеу	судың ақпаратты қабылдай алу қасиетін байқау	көптің тілегін білу
Қай мәтел «су гранитті де үгітіп жібереді» деген оймен сабақтас?		
Аяқты ақырғы тамшы толтырады.	Тама берсе, тамшы да дария болар.	Тамшы тама-тама тас жарады.

Ә Тыңдалым мәтінін негізге ала отырып, судың қасиетін сызбаға түсіріңдер.

Б Күнделікті өмірде суды қайда қолданамыз? Ой бөлісіңдер.

ЕСІМДІК

Есімдік – есім сөздердің (зат есім, сын есім, сан есімнің) орнына жүретін сөз табы. Есімдіктерді *орынбасар сөздер* деп те атайды.

Есімдік заттың атауын, белгісі мен санын білдірмейді, оларды нұсқап, мензеп көрсетеді. Мысалы, *Барар жерің Балқан тау*, *ол да біздің барған тау* деген мәтелде *ол* есімдігі *Балқан тау* сөзінің орнына қолданылған.

Есімдіктің мағыналық түрлері						
Жіктеу есімдігі	Сілтеу есімдігі	Сұрау есімдігі	Өздік есімдігі	Жалпылау есімдігі	Болымсыздық есімдігі	Белгісіздік есімдігі
<i>мен, сен, біз, олар</i>	<i>бұл, осы, анау, ол</i>	<i>кім, не, қандай</i>	<i>өз (өзі, өзім т.б.)</i>	<i>бәрі, барша, күллі, тегіс</i>	<i>ешкім, ешқайда, ешқашан, ешбір</i>	<i>біреу, әркім, бірнеше, кейбір</i>

3-тапсырма. Жұмбақтардың шешуін тауып, ондағы есімдіктердің мағыналық тобын көрсетіңдер.

1. Еш тесікте тұрмайды,
Ол жоқта жер құрғайды. (...)
2. Өзі көк, көлеңкесі жоқ. (...)

3. Аяғы жоқ жорғалайды, жүреді,
 Аузы да жоқ сынғырлайды, күледі.
 Онсыз бірақ жер бетінде тірлік жоқ,
 Айтыңдаршы, осыны кім біледі? (...)

ЖІКТЕУ ЕСІМДІГІ

Жіктеу есімдігі – белгілі бір жақтық ұғыммен байланысты қолданылатын есімдіктің түрі.

Жекеше		Көпше
I. Мен	сөйлеуші кім?/кімдер?	I. Біз
II. Сен (сіз)	тыңдаушы кім?/кімдер?	II. Сендер (сіздер)
III. Ол	бөгде жақ кім? не? / кімдер? нелер?	III. Олар

Жіктеу есімдіктерінің септелуі				
Септіктер	<i>МЕН</i>	<i>СЕН</i>	<i>СІЗ</i>	<i>ОЛ</i>
Атау септік	<i>мен</i>	<i>сен</i>	<i>сіз</i>	<i>ол</i>
Ілік септік	<i>ме-нің</i>	<i>се-нің</i>	<i>сіз-дің</i>	<i>о-ның</i>
Барыс септік	<i>ма-ған</i>	<i>са-ған</i>	<i>сіз-ге</i>	<i>о-ған</i>
Табыс септік	<i>ме-ні</i>	<i>се-ні</i>	<i>сіз-ді</i>	<i>о-ны</i>
Жатыс септік	<i>мен-де</i>	<i>сен-де</i>	<i>сіз-де</i>	<i>о-нда</i>
Шығыс септік	<i>ме-нен</i>	<i>се-нен</i>	<i>сіз-ден</i>	<i>о-дан</i>
Көмектес септік	<i>мені-мен</i>	<i>сені-мен</i>	<i>сіз-бен</i>	<i>оны-мен</i>

4-тапсырма. Жұмбақтарды шешіңдер. Есімдіктердің қай септікте тұрғанын анықтаңдар.

<p>1. Ол келсе, орман шулайды,
 Толқып теңіз тулайды.
 Қуса, өзін қуады,
 Ешкім оны қумады.
 (...)</p> | <p>2. Біз, біз, біз едік,
 Отыз арба қыз едік.
 Түнде жанған шоқ болдық,
 Таң атқанда жоқ болдық.
 (...)</p> |
|--|--|

3. Өзін көзін көрмейді,
Барлық тілде сөйлейді.
Сен мен десен, мен дейді,
Сен кел десен, келмейді. (...)

5-тапсырма. Мәтінді мұқият оқындар.

Судың сырын білеміз бе?

Су – тіршілік көзі. Адамның шөлін қандыратын, түрлі тұрмыстық қажеттілікті өтейтін судың басқа да бірнеше қасиеті бар. Біраз уақыт бұрын Ресейде «Судың ғажайып құпиясы» деген деректі фильм түсірілді. Фильм судың ақпаратты сақтау қасиетін зерттеу және оның нәтижелері туралы болатын. Былайша айтқанда, су магнитофон лентасы секілді «естіген», «көрген» ақпаратын жазып отырады.

Судың бұл қасиетін жапон ғалымы Эмото Масару да дәлелдеген. Оның жасаған тәжірибесі мынадай: Эмото Масару үш ыдысқа бірдей су құйып, түбіне бірдей күріш салады. Сосын үш ыдысқа бір ай бойы үш түрлі сөз айтады. Біріне – «ракмет», екіншісіне – «мен сені жек көремін» дейді, ал үшіншісіне мүлдем көңіл бөлмейді. Бір ай өткен соң, әлгі ыдыстардан мынадай өзгерістерді байқаған: «ракмет» деген ыдыстың күріші көктеп, өскін шыға бастаған. «Мен сені жек көремін» деген ыдыстың күріші көгере бастаса, мүлдем көңіл бөлмей, қараусыз қалдырған ыдыстың күріші қарайып, шіруге айналған. Ал суы саси бастаған. Бұл тәжірибеден байқайтынымыз: ыдыс бір, су бір, күріш бір, тек оларға айтылған сөз әртүрлі. Демек, сөздің суға қандай да бір әсері болады деген ой туады.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы 2004 жылғы мәлімет бойынша әлемдегі ең таза су ретінде зәмзәм суын көрсетеді. АҚШ-та жасалған тест нәтижесінде бұл су құрамында микроорганизмдер мен бактериялар кездеспейтін жер бетінде бірден-бір таза су болып шыққан. Зәмзәм суының басқа суларға қарағанда құрамында күкірті аз, құнарлы, минералы көп. Тойыну үшін ішкен адамның қарны тояды, шөлдеген адам ішсе, шөлі қанады.

Қала суынан айырмашылығы – құрамында кальций мен магний тұзы мөлшерінің көптігі.

baq.kz

А Төменде берілген тірек сөздерге сүйеніп, мәтіндегі негізгі ақпараттарды ретімен баяндаңдар.

фильм	жапон ғалымы	магнитофон
күріш	1 ай	Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы

Ә Көп нүктенің орнына мағынасы жағынан сәйкес келетін есімдіктерді қойып, сөйлемдерді толықтырып жазыңдар.

Қажетті сөздер: ешқандай, барлық, өзінен-өзі, бірнеше.

1. Бірінші ыдыстағы күріш ... көктей бастаған.
2. Тәжірибе барысында үшінші ыдыстағы суға ... көңіл бөлінбеді.
3. Зәмзәм суы жер бетіндегі ... судан таза.
4. Үш ыдысқа бір ай бойы ... сөз айтады.

Б Мәтіннен жіктеу есімдіктерін теріп жазып, құрамына қарай талдаңдар.

Үлгі: оның – жіктеу есімдігі, ілік септік тұлғасында.

6-тапсырма. Оқылым, тыңдалым мәтіндерінің мазмұны бойынша сұрақтарға дұрыс жауап беріп, сансөзді шешіндер. Дұрыс шешсеңдер, Т.Есімжановтың су туралы өлеңінен үзінді оқи аласыңдар.

- 1.2. 3.4.5.6.7.8.10.5. 11.7.5.13.7.14.7.15.11.7Ң 11.17.18.19.5.19.20.
 1.2. 3.О.29. Б.О.14.1.17. 11.7.5.13.7.14.7.15 11.17.18.17.18
 Б.17.2.19.5.19.18.
 1.2.9.19Ң Б.7.8.9.10.5. Б.7.14.10. 11.28.5.17 18.17Ң.19.8.19.20.
 15.24.25. Б.О.14.Ғ.17.20. 1.О.Ң. 28.18.19.11.17.18.19.8.
 29.17.9.7.5.7.20.

Суға ерекше әсер ететін нәрсе, бұл	1. 24.8
— ...	

Су – ... көзі.	11.7.5.13.7.14.7.15
Жапон ғалымы судың қасиетін анықтау үшін тәжірибе	3.4.5.6.7.8.9.7
Жазалауда қолданылған судың күйі –	1.28.30.19.29
Зәмзәм суының құрамында күкірт ... , минерал	17.8, 15.24.25
... кестесіндегі ең қасиетті элемент бұл –	18.10.20.9.10.14.10.10.26, 1.2

7-тапсырма. Қарамен берілген сөздерді есімдіктермен ауыстырып жазындар.

1. Су жансыз Жер ғаламшарына жан бітірген.
2. Жер бетінің **жетпіс** пайызын су алып жатыр.
3. **Менделеев** кестесіндегі ең қасиетті элемент су болып табылады.
4. Жаңбыр жаууын тілеп, **халық** «тасаттық» жасайды.

8-тапсырма. Көп нүктенің орнына берілген есімдіктерді қойып, көшіріп жазындар.

Тау бұлағы да ағады,
 Ой бұлағы да ағады,
 Әрқайсысы өзінше тепкілейді жағаны.
 Бірі жылжып барады,
 Бірі мөнкіп барады,
 ... де, не шара, аға алмайды жоғары.
 Бәрісі де, ұмтыла, тек ылдиды іздейді,
 ... өзінше,
 Қатарларын түзейді.
 Бұлақтардың көбісі дарияға күймайды!
 Дарияны қайтеді?
 ... да жөн шығар.
 Мүмкін ... даласын шөл етуге қымайды,
 Бар қуатын ... топырағына сыйлайды.

әрқайсысы

олар

бәрісі

өзінің

мұнысы

М.Мақатаев

A Өлеңнен ауызекі сөйлеу тіліне тән ерекшеліктерді табыңдар.

9-тапсырма. Ребусты шешіп, Жүсіп Баласағұнның айтқан сөзін табыңдар.

+ п

+ саң

”

+ ші

к +

+ п

”

+ саң

с +

”

+ а

к +

A Ребустың шешімі болған қанатты сөзге байланысты өз ойларыңды білдіріңдер. Қанатты сөздегі оймен келісесің бе, келіспейсің бе, өз пікірлеріңді дәлелдеп эссе жазыңдар.

10-тапсырма. Жүзіктің 1-тапсырмасын орындаңдар.

1. Зәмзәм суы және басқа да жалпы су туралы қызықты ақпарат жинаңдар.

6.2. Белгісіздік есімдігі. Болымсыздық есімдігі. Сұрау есімдігі

1-тапсырма. Берілген сұрақтар төңірегінде пікір алысайық.

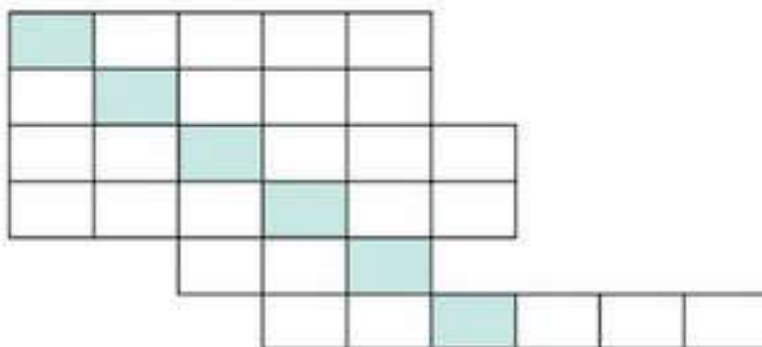
1. Отандық туризмді дамытудың қандай жолдарын білесіңдер?
2. Қазақстанда туризмді дамытуға қандай көлдерді пайдалануға болады?
3. «Суы шипалы» дегенді қалай түсінесіңдер?

2-тапсырма. Үнтаспадан 15-аудиомәтінді тыңдаңдар.

А Мәтін мазмұны бойынша сөзжұмбақты дұрыс шешсеңдер, *саяхат* сөзінің баламасын табасыңдар.

1. Алакөл мен Балқаш қосылып ... болған.
2. Реликт Алакөлде және ... елінде сақталыпты.
3. Алакөлдің шығысында ... жотасы көрініп тұрады.
4. ... деген сөз латын тілінен аударғанда «қалдық» дегенді білдіреді.
5. Алакөл суының құрамында ... бен йод, минералды заттар өте көп.
6. Көлдің беті қара көк, ... көк, көгілдір, лайсаң сары болып, түрлі түске енеді.

БЕЛГІСІЗДІК ЖӘНЕ БОЛЫМСЫЗДЫҚ ЕСІМДІКТЕРІ

Затты, сындық белгі мен сан-мөлшерді нақты атамай, тұспалдап көрсететін есімдіктің түрі **белгісіздік есімдігі** деп аталады. Белгісіздік есімдіктері *көптік, тәуелдік, септік* жалғауларын қабылдайды.

Әлде, әр, кей, қай, бір сөздері есімдікпен тіркескенде бірге, зат есіммен тіркескенде бөлек жазылады: *әркім, әр оқушы.*

1. *Біреу, кейбіреу, әлдекім, кімде-кім, әркім, қайсыбіреу, әлдене* сияқты белгісіздік есімдіктер зат есімнің орнына жұмсалады: *Өнерге әркімнің-ақ бар таласы.*

2. *Қайсыбір, кейбір, әр, әрбір, қайбір, әлдебір, әлдеқандай* белгісіздік есімдіктері сын есімнің орнына жұмсалады: *Кейбір оқушылар түстен кейін үйірмелерге қалады.*

3. *Әрқашан, әрқалай, әлдеқашан, әлдеқалай, әлдеқайда* белгісіздік есімдіктері үстеу мәнінде мезгілдік, мекендік, кімыл-сын мағынасын білдіреді.

Болымсыздық мағынаны білдіретін есімдік түрі **болымсыздық есімдігі** деп аталады. Мысалы: *ешкім, ешқашан.*

Болымсыздық есімдігі *еш* сөзімен *бір, кім, қайда, қашан, қандай, қайдан, қайсысы* есімдіктерінің бірігуі арқылы жасалады: *ешқайсысы*. *Еш* сөзі зат есімдермен тіркесе, бөлек жазылады: *еш уақытта, еш жерде.*

3-тапсырма. Тіпсті есімдіктерді қойып, сөйлемдерді қайта көшіріп жазыңдар.

1. Біздің қазақ – *әрбір/ешбір* жер атын, тау атын сол заманда ортаның сыр-сипатына қарай қоя білген жұрт. Қайда, қандай *әр/бір* өлкеге барсаң да, жер, су, жапан түзде кездескен кішкене бұлақ атының өзінде қаншама мән-мағына, шешілмеген күпия сыр жатады (*М.Әуезов*).

2. *Ешбір/Әрбір* ағашты, *әрбір/әлдебір* бұтақты, жалғыз дәнді де ыждағаттылықпен сақтау, қамқор болу – басты міндеттің бірі (*Ы.Жақаев*).

3. *Кейбіреудің/Әркімнің* өз жері — Мысыр шаһары (*Мәтел*).

СҰРАУ ЕСІМДІГІ

Сұрау есімдіктері – жауап алу үшін сұрау мағынасында жұмсалатын есімдік түрі. Мысалы: *кім? не? қашан? қайда? қалай? қайдан?* және т.б.

Зат есім мен зат есім мәнді (заттық мағынадағы) сөздерге қойылатын сұрақтар көптік, тәуелдік, септік, жіктік жалғауларымен түрлене береді. Мысалы: *кімдер? нелер? кімі? несі? кімге? неге? кімсіз?*

4-тапсырма. Өленді мұқият оқыңдар.

Жетісу

Айтайын бір санамақ,
Ұғынып ал саралап.
Жетісуды жеті өзен
Ағып жатыр аралап:

Арнасы да кеңейген,
Суы дағы көбейген
Алғашқы өзен – Аягөз
Басталады Семейден.

Одан кейін – Тентегі,
Тулап аққан ерке еді.
Жете алмаған Балқашқа
Қатты аққанмен, келте еді.

Үшінші өзен – Лепсісі,
Тауды бұзған көп күші.
Ұмтылады алқапқа,
Келіп тездеп жеткісі.

Төртінші – Ақсу өзені,
Кең даланы кезеді.
Шаруаға қолайлы,
Малға толы өзегі.

Бесіншісі – Қаратал,
Суын дикан жаратар.
Ақ күрішті алқаптын
Бойына нәр таратар.

Алтыншы өзен – Ілесі,
Тым байсалды мінезі.
Балқашқа кеп құятын
Үлкен өзен бұл өзі.

Жетінші өзен – Шуы бар,
Асып-тасқан суы бар.
Жапан түзді жайқалтып,
Құмға өсірген нуы бар.

Бөлеп сымбат-сәніне,
Бөлеп ырғақ-әніне,
Алатаудан басталған
Жеті өзеннің бәрі де.

Жер жаннаты, көркемі,
Өсе түскен өркені.
Жетісу деп атаған
Жеті өзенді өлкені.

А.Асылбеков

А Үлгіге қарап, кестені толтырыңдар.

Өзендер	Сипаттамасы
Тентек өзені	қысқа, өте ерке
Лепсі өзені	
Ақсу өзені	

Қаратал өзені	
Іле өзені	
Шу өзені	
Аягөз өзені	

Ә Сұрау есімдіктерін пайдаланып, мәтін мазмұны бойынша сұрақ дайындаңдар.

Қай, неше, неге, қайда, қалай, қандай, нешінші.

Б Берілген сөздердің синонимін тауып жазыңдар.

Келте, жарату, көркем, кезу.

5-тапсырма. Берілген мәтінді пайдаланып, сызба құрастырыңдар.

Қазақстандағы үлкен су қорларына Арал теңізі, Балқаш, Зайсан, Алакөл жатады. Каспий теңізі мұхит деңгейінен 27 метр төмен орналасқан балық қоры мол көл болып табылады.

Арал теңізі де көл. Кейінгі кезде оның аумағы тым кішірейіп барады. Жер шарындағы ең үлкен көл – Каспий теңізінің солтүстігінің көп бөлігі, оңтүстік жағалауының жартысы Қазақстанда орналасқан. Бұл көлдердің көбісінен өзен ағып шықпайды, сондықтан тұзды, кермек немесе Балқаш тәрізді жартылай тұщы болып келеді. Ал Зайсан мен Марқакөл көлдеріндегі су мөп-мөлдір.

«Қазақстан еліне сиқырлы саяхат» кітабынан

6-тапсырма. Жүзіктің 2-тапсырмасын орындаңдар.

2. Саяхатшыларды қызықтыратын Қазақстан көлдері туралы ақпарат жинаңдар.

6.3. Жалпылау есімдігі. Өздік есімдігі. Сілтеу есімдігі

1-тапсырма. Суреттерге қарап, тыңдалым мәтінінің тақырыбын болжап көріңдер.

2-тапсырма. Үнтаспадан 16-аудиомәтінді тыңдаңдар.

A Мәтін мазмұнына ең жақын келетін жауапты тауып, ойларыңды дәлелдеңдер.

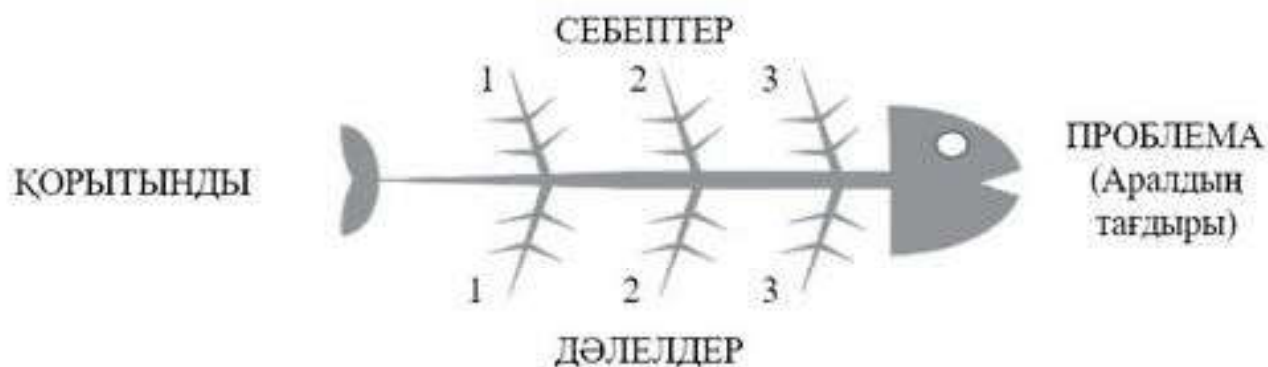
Теңіздің тартылу себебінің бірі		
балықтың шамадан тыс көп аулануы	ауаның ластанып бұзылуы	өзендердің басқа арнаға бұрылуы
Македонский заманында Жойқын атанған өзен		
Сырдария	Әмудария	Қаракұм
Мәтіндегі негізгі ой		
теңіздің бүгінгі күйінен хабар беру	теңіздің бұрынғы калпын сипаттау	теңіздің өткені мен бүгінін салыстыру

3-тапсырма. Пікірге қатысты ойларыңды берілген сызбаға (балық қаңқасы) сәйкес баяндаңдар.

...Бұл өңір жиырма жылдан кейін осылай болып жатыр. Ал ертең ше? Ертең тағы да жиырма, елу жыл өткен соң, теңіз әбден тартылар-ау...

4-тапсырма. Өлеңді оқып, қарамен жазылған сөздерге мән беріңдер. Не байқадыңдар?

Мына өлке, **мына** аймақ, **бұл** маңда
 Құлшылық етемін тұрғанға,
 Құлшылық етемін құмдарға,
 Тағзым жасаймын қырларға!
 Шүкірлік етемін қашан да
Осы бір Отанда тұрғанға!

М.Мақатаев

СІЛТЕУ ЕСІМДІГІ

Сілтеу есімдіктері зат пен құбылысты нұсқау, мензеу, сілтеу, нақтылай көрсету мағыналарын білдіреді. Мысалы: *бұл, ол, сол, осы, анау, мынау, сонау, әне, міне*. Сұрағы: *қай? қайсы?*

№	Ерекшелігі	Мысалы
1	Түбір және туынды тұлғада да кездеседі.	<i>осы – осындай</i>
2	Сілтеу есімдіктері зат есім орнына жұмсалғанда көптік, тәуелдік, септік жалғауларын қабылдайды.	<i>осы – осылар; ана – аналар; мынау – мынауың; осы – осыңыз</i>
3	Есте сақта! <i>Анау, мынау, осынау, сонау</i> есімдіктері септелмейді. <i>Бұл, сол, ол</i> сілтеу есімдіктері (<i>мен, сен, ол</i> жіктеу есімдіктері сияқты) септеледі.	Атау септік – <i>бұл</i> Ілік септік – <i>бұның</i> Барыс септік – <i>бұған</i> Табыс септік – <i>бұны</i> Жатыс септік – <i>бұда</i> Шығыс септік – <i>бұдан</i> Көмектес септік – <i>бұнымен</i>

5-тапсырма. Кестеде берілген есімдіктерді түрлендіріп жазыңдар.

Жалғаулармен түрленуі	Есімдік		
	сол	ол	осы
Көптік жалғауы
Септік жалғауы			
Атау септік			
Ілік септік			
Барыс септік			
Табыс септік			
Жатыс септік			
Шығыс септік			
Көмектес септік			

6-тапсырма. Өлең мен суреттің мазмұнын байланыстырыңдар.

ӨЗІМ

Өсіңіз, жетіліңіз, таскындаңыз,
 Бірақ та биікпін деп аскынбаңыз.
 Сен мықты, анау осал, мен орташа,
 БӘРІМІЗ бір аспанның астындамыз...

М.Мақатаев

Сөзім – жыр, лебізім – күй, ерке едім,
 Өз жерім, өз елімде еркеледім.
 Өмірдің алтын сарай аспанына
 Қиялым қакты қанат ерте менің.

Қ.Аманжолов

ЖАЛПЫЛАУ ЕСІМДІГІ

ӨЗДІК ЕСІМДІГІ

Мағыналық жағынан зат пен құбылысты жинақтап, жалпылай атайтын есімдік **жалпылау есімдігі** деп аталады. Мысалы: *Ақырғанның бәрі арыстан емес.* Жалпылау есімдіктері: *барша, бәрі, барлық, күллі, тегіс, түгел.*

Өздік есімдігіне әр тұлғадағы бір ғана *өз* сөзі жатады. Түбір тұлғада өз есімдігі зат есімді анықтап тұрады. Мысалы: *Өз үйім – өлең төсегім.* Өз есімдігі қосарланып та жұмсала береді. Мысалы: *өз-өзінен, өзімен-өзі.*

Есте сақта! Әдетте, жалпылау есімдігі мен өздік есімдігі тәуелденіп барып септеледі.

Септелу үлгісі (жалпылау және өздік есімдіктері)

Атау	<i>бәрі</i>	<i>өзім</i>
Ілік	<i>бәрі-нің</i>	<i>өзім-нің</i>
Барыс	<i>бәрі-не</i>	<i>өзім-е</i>
Табыс	<i>бәрі-н</i>	<i>өзім-ді</i>
Жатыс	<i>бәрі-нде</i>	<i>өзім-де</i>
Шығыс	<i>бәрі-нен</i>	<i>өзім-нен</i>
Көмектес	<i>бәрі-мен</i>	<i>өзім-мен</i>

7-тапсырма. Желкендерге жазылған есімдіктерді құрамына қарай талдаңдар.

Үлгі: *бәрінен* – жалпылау есімдігі, түбірі – *бәрі*, *-нен* – шығыс септігінің жалғауы .

8-тапсырма. Мәтінді оқындар.

Теңіздегі арпалыс

шығып көрмеген түйеші жігіт сәл қозғалса суға кететіндей, түс жоқ, өң жоқ, қалш-қалш етіп қайықтың кенерінен тасқып ұстап, жабысып алды. Андрей қайықтың басын бұра алмай, жанталасып жүргенде, бұлар жағадан ұзап та кетіп еді. Теңіз үстінің дауылы тіпті әлемет. Толқындар ірілене бастады. Қаптай соққан кара дауыл Аралдың әуірім айқай желіне ұласты да, теңіз үсті түтігіп, уылдап-шуылдап, үйдей-үйдей толқындар су бетіне ереуілдеп ойнап шығады. Жалмұраттың басы айналды. Қайда қараса да, кара жер көрінбеді. Табан асты түпсіз құрдым. Қайнаған теңіз көз алдында дөңгеленіп үйіріліп бара жатқасын, бұл көзін жұмып алды. «Иә, Құдай... Өзің... Өзің сақта! Сақтай көр!» Үйдей толқындар енді ес жиғызбады. Үстінен баса қалатындай, бірінен кейін бірі гүрілдеп келіп, онсыз да бір батып, бір шығып малтығып келе жатқан қайықты

Түсіндірме
сөздік**Қаудырлау** – қаудыр-қаудыр ету.**Кенер** – бір нәрсенің шеті, жиегі.**Құлдилау** – еңіске қарай жылжу.**Әлемет** – жерг. таңғаларлық ғаламат. Мұнда: *күшті* деген мағынада

...Жағада тұрған қайықты екеулеп суға түсірді. Андрей қайыққа қарғып мінгенде, мына жақтан түйеші жігіт тері тоны қаудырлап қайыққа кеудесімен асылды. Табаны суға тиер-тиместен кара дауыл қуған қайық қаңбақтай ұшып ала жөнелді. Өмірі теңізге сүзеген бұқадай қағып кетеді. Қайық төңкеріле жаздап, екі қапталымен су сабалай бастады.

Андрей мұзға ыққан кісілерді құтқара алмасын білді, қайықты жағаға бұрып еді, әлгінде ыққа қарай құлдилап шапқан қайық желге қарсы аяғын баспай, төсімен толқындарды сабалап, бір орында тұрып алды. Андрей алқынғанына қарамай, қос ескекке күш салып есе берген-ді.

Бір ескектің қалақ басы опырылып, қайық ыққа қарай қисайып ала жөнелді.

«Енді бітті. Құрыдыю».

Андрей сынар ескекті лақтырып жіберді де, қайықтың бел ағашына сылқ етіп отыра кетті. Күн батты ма, жоқ па, белгісіз.

Бір кезде қайықтың тұмсығы үлкен мұзға тірелді. Қолы, аяғы қалшылдап әкетіп бара жатқан Андрей ес жиям дегенше, кейінгі жақтан қатты жел қуған тағы бір мұз аудандап келіп қалған-ды. Бірақ оны Андрей байқаған жоқ...

«Қан мен тер» трилогиясынан

А Мәтін мазмұнын ретімен кестеге орналастырындар.

Қорқыныш	
Теніздегі арпалыс	
Қайықтағы екеу	1
Қатты дауыл мен мұз	

Ә Мәтіннен ауызекі сөйлеу тілі мен көркем әдебиет тіліне тән ерекшеліктерді тауып жазындар.

Б Мәтіннен есімдіктерді теріп жазындар.

Үлгі :

Есімдік	Мағыналық тобы	Сұрағы	Құрамы
мына	сілтеу есімдігі	қай?	түбір сөз

9-тапсырма. Өлеңді түсініп оқындар.

Ертен

Тұрам ерте,
Шығам ерте үйімнен...
Не бітіре қоям мен
Мына қарқын түріммен?
Анау-мынау... Белгілі ғой бәрі де,
Қалатұғын не бар дейсің бүгіннен?
Күндегі осы...

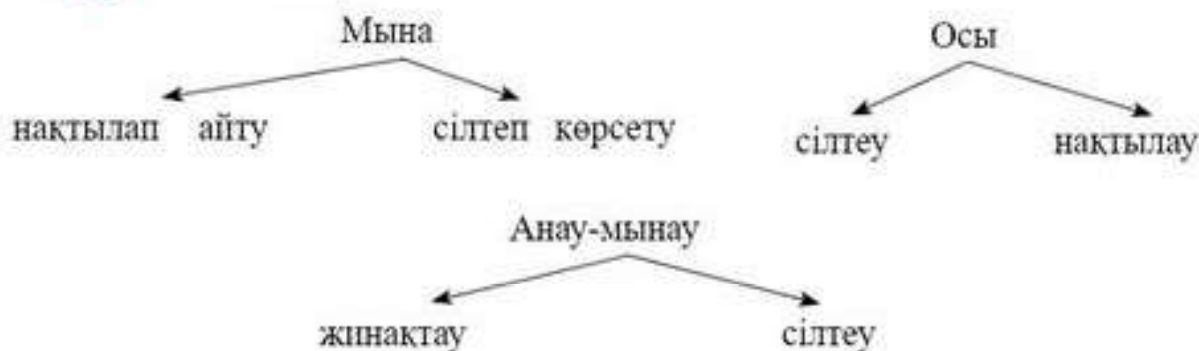

Күндегі осы тіршілік
Жең сыбанып, кірісемін құлшынып.
Анау-мынау... бітіп еді әлгінде,
Тағы да бір «анау-мынау» тұр шығып.

С.Жиенбаев

A Берілген сөздердің өлеңде қандай мағынада қолданылғанын табыңдар.

10-тапсырма. Есімдіктерді пайдаланып, өлең мазмұнын қарасөзбен жазыңдар.

Теңізге мынау карашы,
Жетпейді көздің шарасы.
Кеткендей боп тұр астасып,
Аспан мен жердің арасы.

Мұнда жоқ кінә-кек деген,
Мұнда жоқ шет пен шек деген.
Сан бақыт мұнда бүршіктеп,
Сан мұрат мұнда көктеген.

Оған жат қайғы-қасірет,
Айтары – ерлік өсиет.
Теңіздің теңіз екенін
Тану да үлкен қасиет .

Т. Айбергенов

11-тапсырма. Тыңдалым және оқылым мәтіндерін, түрлі ақпарат көздерін пайдаланып, «Арал теңізі» тақырыбында ойларыңды жинақтап эссе жазыңдар.

12-тапсырма. Жүзіктің 3-тапсырмасын орындаңдар.

3. Көрсетілген проблемалардың біріне (Арал теңізі, ауытсу мәселесі, ғаламдық жылыну) ақпарат жинаңдар.

6.4. Қайталау

1-тапсырма. Сызба бойынша есімдіктердің мағыналық түрлерін естеріңе түсіріп, сипаттаңдар.

2-тапсырма. Есімдіктің мағыналық түрлеріне берілген анықтаманы еске түсіріп, жұмбақтарды шешіндер.

1. Сөйлемнің түрін құрайды,
Өзгеден бәрін сұрайды. (...)
2. Жақтасына жіктеле қояды,
Жақсызына жоламай қояды. (...)
3. Ешкімді бөліп-жармайды,
Барлығын бірге қармайды. (...)
4. Басқалардан бөлегі,
Өзін жақсы көреді. (...)
5. Ел білмейтін жайттардың
Атын атап айтпайды. (...)
6. Назарын көптің бұрады,
Нұсқап көрсетіп тұрады. (...)
7. Құрамындағы сөздерді
Көршісінен алыпты.
Алдына буын қосып ап,
Есімдік болып қалыпты. (...)

3-тапсырма. Есімдіктерді септік жалғауларымен түрлендіріп, кестені толтырыңдар.

Септіктер	Есімдіктер					
	<i>ештеңе</i>	<i>осы</i>	<i>сен</i>	<i>кім</i>	<i>өзі</i>	<i>алдекім</i>
Атау						
Ілік						
Барыс						
Табыс						
Жатыс						
Шығыс						
Көмектес						

4-тапсырма. Есімдік түрлерін пайдаланып, ертегі құрастырып жазыңдар. Қажет болса, берілген сөйлемдерді пайдаланыңдар.

Ерте, ерте, ертеде Есімдік деген байдың жеті баласы болыпты. Әкесі жеті баласын өз есімдерімен атамапты. Олар: Байлығын бөліп беру үшін әкесі балаларын жинапты... Балаларының ішінде кім ақылды екенін білу үшін оларға...

СПОРТ. БЕЛГІЛІ СПОРТ ЖҰЛДЫЗДАРЫ

7.1. Етістік. Салт етістік және сабақты етістік

? 1-тапсырма. Суреттегі спортшылар туралы білетін ақпараттарыңмен бөлісіңдер?

👂 2-тапсырма. Үнтаспадан 17-аудиомәтінді тыңдаңдар.

🗣️ А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

кім?

қайда?

қашан?

не істеді?

👍 Ә Мәтін мазмұны бойынша жоспар құрыңдар. Жоспарға сай жинақы мәтін жазыңдар.

Б Берілген сөйлемдерден қандай сөйлеу ерекшеліктерін байқайдындар? Сөйлемнің мазмұнын сақтап, қайта түрлендіріп жазындар.

1. «Апыр-ай, аяқпен де ұруға болады екен ғой» деп таңғалғаным бар.
2. Ой, мынау нағыз түрікше күреседі ғой!
3. Мынау нақ түріктің палуаны ғой, мынау өзі Өзтүрік қой!

ЕТІСТІК

Етістік – заттың қимылын, іс-әрекеті мен қалып-күйін білдіретін сөз табы. *Не істеді? не қылды? қайтті? не істеп жатыр? не істейді? не істемек?* деген сұрақтарға жауап береді. Мысалы, «*Өз білмегеніңді кісіден сұра, Үлкен жоқ болса, кісіден сұра*» деген мәтелде *сұра* сөзі – етістік. Етістік құрамына қарай **дара етістік** және **күрделі етістік** деп бөлінеді. Дара етістік бір ғана сөзден тұрады: *ал, айт, көр*. Күрделі етістік екі не одан да көп сөзден құралып, бір мағынаны білдіреді: *жазып отыр, келе жатыр*.

3-тапсырма. Мақал-мәтелдерді қимылды білдіретін сөздермен толықтырып жазындар. Мағынасын түсіндіріңдер.

1. Қимыл ...
Ұйқы тынықтырады.
2. ... , шымыр боласың.

3. Шын ер жеңсе, тасымас,
Жеңілсе,
4. ... , бекем бол.

САЛТ ЖӘНЕ САБАҚТЫ ЕТІСТІК

Етістік тура объектіні қажет ету-етпеуіне байланысты **салт етістік** және **сабақты етістік** болып бөлінеді.

Тура объектіні, яғни табыс септігіндегі сөзді қажет етіп тұратын етістіктер **сабақты етістіктер** деп аталады. Мысалы: *(нені ?) кітапты оқыды , (кімді ?) жеңілмазды құттықтады .*

Табыс септігіндегі сөзді қажет етпейтін етістіктер **салт етістіктер** деп аталады. Мысалы: *(кіммен ?) спортшылармен кездесті ; (қайда?) жаттығуға барады .*

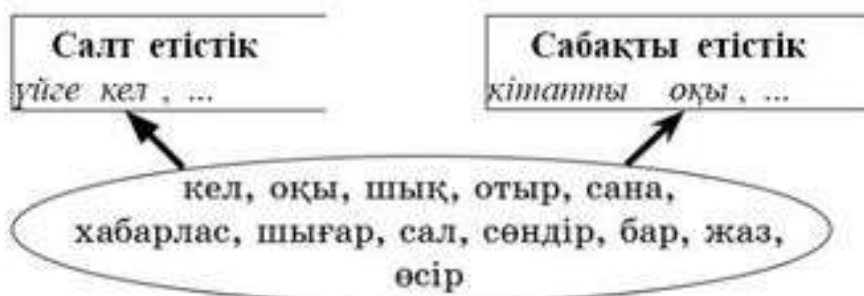
4-тапсырма. Үлгіге карап, кестені толтырыңдар. Сөйлем құрандар.

Үлгі: *дәмін (нені?) көрді* – сабақты етістік , *кітапханадан (қайдан?) шығу* – салт етістік .

...	көру	...	шығу
...		...	
...	келу	...	шакыру
...		...	

5-тапсырма. Салт және сабақты етістіктерді ажыратып жазыңдар.

6-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Азнада алауы

Қысқы Азнада ойындары – Азиялық Олимпиада кеңесі не мүше елдер үшін төрт жылда бір өтетін Қысқы Олимпиада түрі. Алғаш рет 1982 жылы қысқы спорт түрлерінен Азия елдерінің арасында олимпиада өткізу идеясын Жапония ұсынды. Күншығыс елінің бастамасымен Саппоро қаласы 1986 жылы алғашқы Азнада ойындарын өткізді. Бұл қалада 1972 жылғы Қысқы Олимпиадалық ойындардан қалған инфрақұрылымдар бар болатын.

Қазақстан 2011 жылы Қысқы Азнада ойындарын өткізу құқығына ие болды. Бұл шара біздің елдің тарихындағы халықаралық деңгейдегі ең маңызды ірі спорттық оқиғаға айналды. Азнада ойындары Қазақстанның екі қаласында, Астана мен Алматыда өтті. Бұл

Түсіндірме
сөздік

Нысан – мұнда: спорт ойындары өтетін орындар.

Инфрақұрылым – мұнда: Олимпиада ойындары үшін қажетті нысандар кешені.

қалаларда Азиада ойындарына арналған бірегей спорттық нысандар салынды.

Ұлы Дала жерінде өткен VII Қысқы Азиада ойындарына әлемнің 27 елінен спортшы қатысты. Қазақстан осы ойындарда Қысқы Азиаданың алтын медаль саны бойынша рекордты жаңартты, ел құрамасы топтық есепте бірінші орынды жеңіп алып, 32 алтын медаль иеленді. Қазақстан қоржынында барлығы 70 жүлде болса, оның 21-і – күміс, 17-сі – қола медаль. Бұрынғы рекорд 29 алтын медальмен Жапония құрамасына тиесілі еді. Оған Жапония құрамасы 1986 жылы Саппородағы I Қысқы Азиада ойындарында қол жеткізген.

Қар барысы VII Қысқы Азиада символы деп танылып, «Мақсаты бірдің – рухы бір!» деген сөз олимпиада ұранына айналды. Ғаламшардың 500 миллионнан астам тұрғыны Қазақстандағы жарыс барысын тамашалады, спорттық бәсеке туралы 20-дан аса әлемдік телеарна мәлімет таратты.

Алатаудың етегі мен Сарыарқаның төсінде өткен VII Қысқы Азиада ойындары Қазақстанның халықаралық аренада беделінің арта түскенінің тағы бір дәлелі болды.

asiada.astana.kz

A Берілген мәліметтерден негізгі және қосымша ақпараттарды ажыратып, ойларыңды дәлелдеп айтыңдар. Ақпараттарды мәтін мазмұны бойынша ретімен орналастырыңдар.

Азиада ойындарының ауқымы

Хабар таратылуы

27 елден
спортшы
қатысты

500
миллион-
нан астам
адам
тамаша-
лады

20-дан аса
әлемдік
телеарна
мәлімет
таратты

Қазақстанның жетістігі

32 алтын

21 күміс

17 қола

Ә Қарамен берілген сөздердің мағынасын екінші бағаннан табыңдар.

Қалада бірегей спорттық нысандар салынды.	жақсы/таңдаулы
Күншығыс елінде Азнада ойындары өтті.	Қазақстан/Жапония
Спорттық бәсеке туралы 2 мыңнан астам журналист хабар таратты.	жарыс/бақталастық
Біздің құрама 32 алтын медальға қол жеткізді .	пеленді/ұстады

Б Мәтіннен салт етістік пен сабақты етістіктерді тауып, ажыратып жазыңдар.

Салт етістік	Сабақты етістік
Алматыда өтті, ...	рекордты жанартты, ...

В Мәтіннен етістіктерді тауып, құрамына қарай ажыратып жазыңдар.

7-тапсырма. Берілген сұрақтарға қатысты өз ойларыңды айтыңдар.

1. «Мақсаты бірдің – рухы бір!» ұранын қалай түсінесің?
2. Саған жетістікке жету жолында рух беретін не?

8-тапсырма. «Спорт – денсаулық кепілі» тақырыбына жоспар құрып, эссе жазыңдар.

9-тапсырма. Жүзікте көрсетілген 4-тапсырманы орындаңдар.

4. Спорттың денсаулыққа пайдасы туралы ақпарат жинаңдар.

7.2. Етіс. Өздік етіс. Өзгелік етіс

1-тапсырма. Үнтаспадан 18-аудиомәтінің алғашқы бөлігін тыңдаңдар.

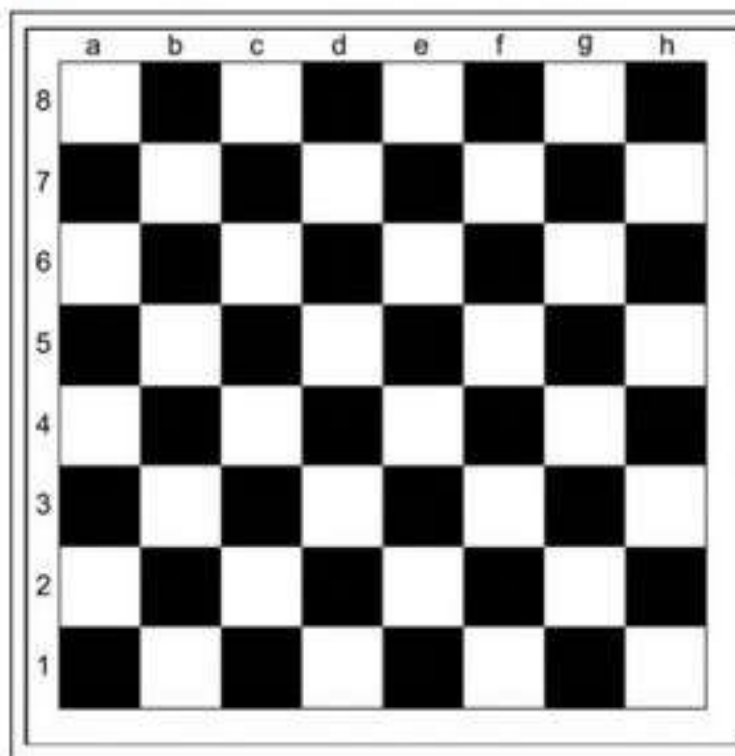
А Суретке карап, мәтіннің қалай аяқталатынын болжап көріңдер.

Ә Мәтінді (18-аудиомәтін) толық тыңдап, өз нұсқаларыңмен салыстырыңдар.

Б Мәтін мазмұны бойынша шахмат тақтасының ақ торкөздерінде қиғашынан жасырылған сөзжұмбақты шешіңдер.

2. Шахмат тақтасы кара және ... шақпақтарға бөлінген.

4. Шахмат – ақыл-ойды дамытатын ...

6. Қай сөз «патша өлді» деген мағынаны береді?

8. Шахмат қай елде пайда болған?

С. Шахматта алғашқы жүрісті бастаған ойыншы қанша тәсілді қолдана алады?

Е. Шахмат ойнау үшін нені білу керек?

Г. Шахмат нені дамытуға ықпал етеді?

В Толық мәтінді бөліктерге бөліп, ат қойындар. Әр бөлімнің қысқаша мазмұнын жазындар.

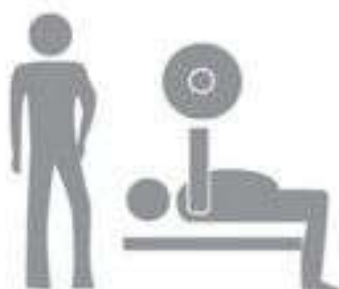
Мәтін құрылымы	Бөлім атаулары	Мазмұны
Кіріспе		
Негізгі бөлім		
Қорытынды		

2-тапсырма. Сурет пен сөз тіркестерін сәйкестендіріңдер. Не байқалдындар?

зілтемір көтеру

зілтемір көтерту

зілтемірді көтерісу

ЕТІС ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ

Етіс – іс-әрекет пен оны жүзеге асырушы арасындағы қатынасты білдіретін етістіктің түрі. Етіс белгілі бір қосымшалар арқылы жасалады. Қазақ тілінде етістің 4 түрі бар. Олар:

ӨЗДІК ЕТІС (іс-әрекетті орындаушы өзі)	ОРТАҚ ЕТІС (қимылды орындаушы бірнеше адам)	ӨЗГЕЛІК ЕТІС (істі біреуге орындатқызады)	ЫРЫҚСЫЗ ЕТІС (іс-әрекеттің өздігінен орындалуы)
---	--	--	--

3-тапсырма. Мақал-мәтелдің мағынасын түсіндіріп, етістіктің тұлғаларына назар аударындар.

1. Ақылды адам айтқызбай білер,
Ақсұңқар құс қаққызбай ілер.

2. Таз таранғанша, той тарқар.

3. Ақыл көпке жеткізер,
Өнер көкке жеткізер.

ӨЗДІК ЕТІС

Іс-әрекетті, қимылды тікелей өзі істейтіндігін немесе өзі істегендігін білдіретін етіс түрі **өздік етіс** деп аталады.

Жасалу жолдары:

-ын: *жу+ын; жасыр+ын;*

-ін: *ки+ін; сез+ін; сұрт+ін;*

-н: *тара+н; ора+н; тазала+н; сұра+н.*

4-тапсырма. Өздік етіс жұрнақтары жалғанатын етістіктерді тауып, олармен сөйлем құраңдар.

Оқу, білу, айту, орау, отыру, бояу, көтеру, домалау, билеу, жинау, ұшу, жүгіру, ойлау.

5-тапсырма. Берілген етістіктерге өздік етіс жұрнағын жалғап, сөйлем құрап жазыңдар.

Қыр, сұрт, шеш, сәнде.

ӨЗГЕЛІК ЕТІС

Іс-әрекеттің, қимылдың тікелей орындаушының (субъект) өзі арқылы емес, өзге біреу арқылы іске асатынын білдіретін етістің түрі **өзгелік етіс** деп аталады.

Өзгелік етістің жасалу жолдары		
Қосымшалар арқылы	<i>-ғыз/-гіз, -қыз/-кіз</i>	<i>жаз+ғыз, бер+гіз, айт+қыз, ек+кіз</i>
	<i>-дыр/-дір, -тыр/-тір</i>	<i>ал+дыр, сен+дір, айт+тыр, тік+тір</i>
	<i>-т (дауыстыдан кейін)</i>	<i>оқы+т, арала+т</i>
Өзгелік етістің жұрнақтары кейбір етістіктерге бірінің үстіне бірі жалғана береді.	<i>етістік түбірі + қыз+дыр, етістік түбірі + т+қыз, етістік түбірі + т+тыр</i>	<i>айт+қыз+дыр, ойна+т+ қыз, жина+т+тыр</i>

Есте сақта!

Өзгелік етіс сабақты етістіктерден жасалады. Мысалы: кітапты (нені?) сал (сабақты етістік) – салғыз.

6-тапсырма. Берілген сөздерден өзгелік етіс жасаңдар.

киі

сат

жаса

іл

сал

7-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Тоғызқұмалақ

Әлемнің түкпір-түкпірінде адамзаттың қолымен, ақыл-ойымен жасалған зияткерлік ойындар мыңдап саналады. Қазіргі деректер бойынша зияткерлік спорттың алғашқы үлгілері осыдан 3,5 мың жыл бұрын Африка мен Азия жерінде пайда болған. Археологтердің қазба жұмысы нәтижесінде табылған ойын тақтасы, шар типтес заттар сол уақыттың аралығын көрсетеді. Сондай түркілік өркеніеттің қайталанбас үлгілерінің бірі – тоғызқұмалақ.

Тоғызқұмалақ – әлемдік мәдениеттің озық үлгілерімен бойтенестіре алатын рухани ойын, логикалық ойлау спорты. Бұл спорттың басты мақсаты – адам ақыл-ойын дамытуға ықпал ету. Түркі халықтарының ұрпақ тәрбиесіне жауапкершілікпен қарайтынына осы ойынның өзі дәлел бола алады. Жасөспірімнің дене күшінің мол болуымен қатар, ақылды болуына да көп мән берген бабаларымыз осы ойынды ойлап тапқан.

«Тоғызқұмалақ – қазақтың ерте заманнан келе жатқан спорттық ойындарының бірі. Бұл ойынды қазақтардан басқа қырғыздар, қарақалпақтар, алтайлықтар да ойнайды», – дейді зерттеуші Т.Сұлтанбеков. Сонымен қатар Түркия, Түрікменстан, Өзбекстанның кейбір аудандарында да бұл ойынның ойналатыны туралы мәліметтер бар. Тек ойын атауында кейбір өзгешеліктер кездеседі. Мәселен, тоғызқұмалақты қырғыздар «тоғузкоргоол» десе, Ақтеңіз жағалауындағы кейбір көшпелі түрік тайпалары «тоғузташ» деп атайды.

Тоғызқұмалақ — шахмат, дойбы ойындары сияқты адамнан шыдамдылықты, сабырлылықты, терең

Түсіндірме
сөздік

Дүниетаным – білім, ой-сана.

Өркениет – мұнда: мәдениет деген мағынада.

Зияткерлік – адамның ақыл-ой қабілетін дамытуға бағытталған дегенді білдіреді.

және логикалық ойлауды қажет ететін ақыл-ой спорты. Алғашқы кезде бұның үш отау, бес отау, жеті отаулық шағын үлгілері болса, бүгінгі күні біз бұл ойынды жетілген тоғыз отаулық классикалық ережесімен ойнап жүрміз.

Тоғызқұмалақ ойынын тек спорт, өнер, ғылым ретінде қарастыруға болмайды. Ол – ата-бабаларымыздың дүниетанымы, ұрпаққа қалдырған ақыл-ой мұрасы.

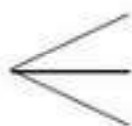
«Таңғажайып тоғызқұмалақ» кітабынан

А Мәтіндегі негізгі ақпараттарды бір сөйлеммен түйіндендер.

Үлгі : 3,5 мың жылдық тарихы бар ойын.

Тоғызқұмалақ

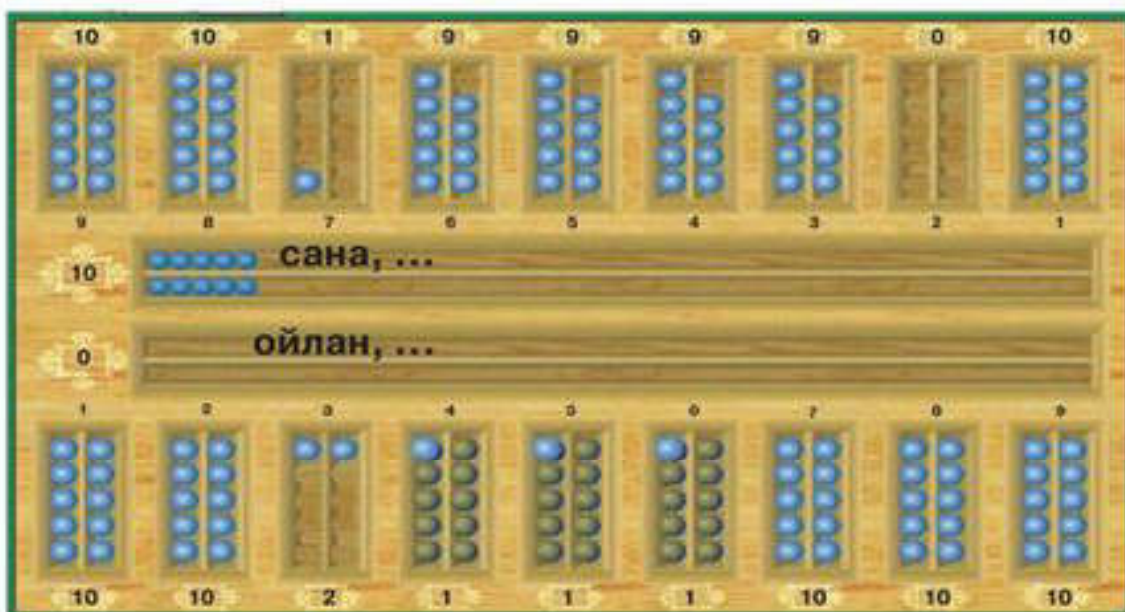
Ә Мәтіннен өздік етіс бола алатын етістіктерді табындар. Мәтінде қандай тұлғада тұрғанын көрсетіп, мағынасын түсіндіріңдер.

Үлгі :

Сөз	Іс-әрекеттің орындаушыға қатысы	Түбірі	Өздік етіс тұлғасы
көрсетеді	Іс-әрекеттің басқа адамға қатысын білдіреді.	көр	<i>көр+ін</i>

Б Мәтіннен салт және сабақты етістерді тауып, тоғызқұмалақ тақтасының екі бетіне жинаңдар.

8-тапсырма. Өз ойыңмен бөліс.

1. Спорт және ойын сөздерінің айырмашылығы неде?
2. Неліктен ақыл-ойды дамытуға арналған ойындарды спорт түріне жатқызамыз?

9-тапсырма. Оқылым және тыңдалым материалдары бойынша негізгі ойды білдіретін сөйлемдерді басшылыққа ала отырып, «Зияткерлік спорт – білімді ұрпақ негізі» тақырыбына эссе жазыңдар. Эссе мәтінінде өздік және өзгелік етіс түрлерін пайдаланыңдар.

Эссе шарттары:

- ✓ зияткерлік спорт туралы түсінік пен оның түрлері;
- ✓ жастардың ақыл-ой спортына қызығушылығын арттыру жолдары;
- ✓ ұлттық ақыл-ой спортын дәріптеу, жастарға насихаттау жолдары;
- ✓ күтілетін нәтижелер;
- ✓ қорытынды.

10-тапсырма. Жүзіктің 5-тапсырмасын орындаңдар.

5. Өздеріңе ұнайтын қазақ халқының ұлттық спорт ойыны туралы мәлімет жинаңдар.

7.3. Ортақ етіс. Ырықсыз етіс.

? 1-тапсырма. Суреттерді қалай байланыстырар едіңдер? Қажымұқан туралы не білесіңдер?

👂 2-тапсырма. Үнтаспадан 19-аудиомәтінді тыңдаңдар.

🗣️ А Бағандағы сөздерді мағынасына қарай сәйкестендіріңдер. Көркем сөйлеудің қандай ерекшеліктерін байқадыңдар?

жауырынын жерге тигізу	бой бермеу
тәубесіне түсіру	танымал болу
кұлаққа ұрған танадай	орнына қою, жеңу
атағы жер жару	көп еңбектену
дес бермеу	жеңу, жығу
тер төгу	тып-тыныш, жым-жырт

🗣️ Ә Мәтін мазмұнына сәйкес келетін тақырыпты таңдаңдар немесе өздерің ат қойыңдар.

1. Күш атасын танымас
2. Жығылған күреске тоймайды
3. Білекті бірді жығады

ОРТАҚ ЕТІС

Ережесі	Жасалуы	Мысалы
Бірнеше адам бірлесе жасаған қимылды білдіретін етістің түрі ортақ етіс деп аталады.	-ыс/-іс, -с	<i>жаз+ыс, жина+с, көтер+іс, сал+ыс</i> және т.б. Айжан маған үй <i>жина+с+ты</i> . Ағам жүкті мәшинеге <i>сал+ыс+ты</i> .

ЫРЫҚСЫЗ ЕТІС

Іс-әрекетте, қимылда орындаушы көрсетілмей, не істелгендігі көрсетілген етістің түрі **ырықсыз етіс** деп аталады.

	Жасалу жолы	Мысалы
1.	-ыл/-іл/-л	ЫДЫС <i>жу+ыл+ды</i> , ХАТ <i>жаз+ыл+ды</i>
2.	-ын/-ін/-н	ҮЙ <i>сал+ын+ды</i> , СЫНЫП <i>таза ла+н+ды</i>

Есте сақта!

Өздік етіс

Іс-әрекетті жасаушы (іс пәсі) өзі болады. Мысалы: *Арман тез ки+ін+ді де, сыртқа шығып кетті.*

Қосымшалары тұлғалық жағынан бірдей болып келеді: **-ын/-ін/-н**.

Ырықсыз етіс

Іс-әрекетті жасаушы көрсетілмейді, істелген іс көрсетіледі. Мысалы: *Ортаға үлкен торт әкел+ін+ді.*

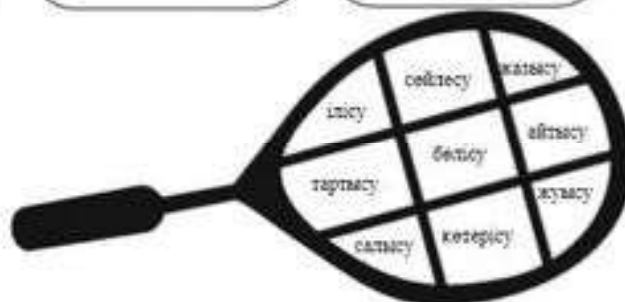

3-тапсырма. Берілген етістіктерді ырықсыз етіс тұлғасында жазып, сөйлем құраңдар.

жасау	құрастыру	ұйымдастыру	қюю
алу	көрсету	көбейту	баяндау

4-тапсырма. Ракетка торкөздерінде жазылған етістіктерді құрамына қарай талдандар.

Есте сақта!

Ортақ етіс тұлғасындағы етістік пен зат есімді оларға сұрақ қою арқылы ажыратамыз.

Мысалы: *Ақындар айтысты* (нені?) *екі күнге созбақшы*. *Ақындар Республика сарайында айтысты* (не істеді?).

А Үш етістік таңдап алып, сөйлем құраңдар.

5-тапсырма. Мәтінді түсініп оқыңдар.

Күш атасы – Қажымұқан

Қазақта «Күш атасы – Қажымұқан» деген сөз кең тарап кеткен. Оның себебі де жоқ емес. Қажымұқан 1883 жылы Ақмола облысы, Қараөткел ауылында дүниеге келген.

Ол жасынан-ақ ерен күшімен ауылдастарын таңғалдырып жүреді. Мұқан 18 жасында алғаш рет Омбы қаласында ашылған циркте орыс палуаны И.Злобинмен белдеседі. И.Злобин оған Петербургтегі күрес мектебінде оқуға кеңес береді. Бұл ақылды құп алған Мұқан осы мектепте екі жыл оқып, үлкен күрес өнеріне жолдама алады. Сөйтіп, Мұқан Германияның Кельн қаласында неміс палуаны Генрих Веберді жеңеді, Рига қаласында да бас бәйгеге ие болады. 1910 жылы Варшава қаласында өткен халықаралық жарыста кіші алтын медальды, Америкада, Аргентинаның астанасы – Буэнос-Айрес қаласында, еркін күрестен үлкен медальды жеңіп алады.

1911 жылы Мұқан Стамбулда түріктің атақты палуаны Нұрлыны жығады, сол кезде «қажы» атағына ие болып, Қажы-

Түсіндірме
сөздік

Белдесу – күресу.

Қартаң тарту – жасы келу, қартаю.

мұқан атанады. Саратов қаласында ашылған ағайынды Никитиндер циркінде қазақ батыры бірінші рет осы «Қажымұқан» деген атпен күреске шыққан. Бұдан әрі палуан Тегеран мен Кабулда, Мекке мен Мединада

өткен жарыстарда жеңістерге жетті. 1913 және 1914 жылдары Троицк пен Парижде өткен жарыстарда әлем чемпионы болды. Қажымұқанның өлең шығаратын да өнері болған.

Қажымұқанмын қазақта күшім асқан,
Достарым алып палуан орыстардан.
«Черный Иван» атанып он екі жыл,
Жиырма төрт патшаның жерін басқам, –

деп жырлаған екен палуанның өзі. Айтса айтқандай, палуан дүниежүзінің бірнеше дүркін чемпионы болған Иван Поддубныймен, Иван Шемякинмен, Иван Заикинмен және атакты палуан Вейланд Шульцен өмір бойы дос болып өтті.

1927 жылы Қ.Мұнайтпасовқа «Қазақ даласының батыры» деген атақ берілді. Ұлы Отан соғысы жылдарында жасы қартаң тартып қалған палуан күш өнерін көрсетіп жүріп жинаған 100 мың сом ақшасына ұшақ жасатқызып, оған Амангелді Имановтың атын беріп, майданға жібертеді. Осы ұшақпен қазақ ұшқышы Қажытай Шалабаев 120 рет жауынгерлік тапсырма орындайды.

Спорт өнері жолында Қажымұқан 148 алтын, күміс, қола медаль алған екен. Алып күш иесі Қажымұқан 1948 жылы 12 тамызда қайтыс болды. Темірланда Қажымұқанға ескерткіш орнатылған. Астана, Шымкент қалаларындағы стадиондарға палуанның аты берілген және бірнеше қалада Қажымұқан атындағы көше бар.

*«Әлемдік және ұлттық спорт ойындары»
энциклопедиясынан*

А Сұрақтарға жауап беріндер.

1. Қажымұқанның спорттық мансабының басталуына не себеп болды?
2. Палуанның «қажы» атануының себебі не?
3. Не себепті Қажымұқан «Черный Иван» аталып кетті?
4. Палуанның «Жиырма төрт патшаның жерін басқам» деген сөзін қалай түсінесіңдер?
5. Қажымұқанның күрестегі жетістіктерінен басқа қандай әрекетін ерлік деп есептеуге болады?

Ә Мәтіннен ырықсыз етістерді тауып, жасалу жолын көрсетіндер.

Үлгі: ашылған (-ыл қосымшасы арқылы жасалған)

6-тапсырма. Етістіктерді калталарға бөліп салыңдар.

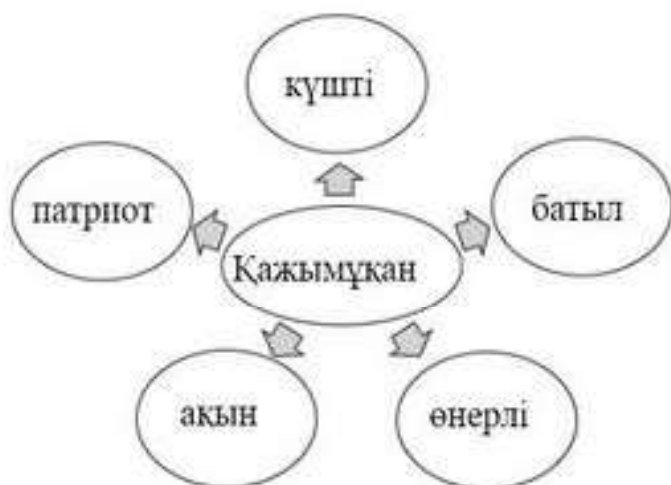
Ортақ етіс	Ырықсыз етіс	өткізілді	салысты	
		сұрасты	жинасты	орнатылды
		тұрғызылды	бекітілді	айтысты

7-тапсырма. Сөйлем мағынасына қарай көп нүктенің орнына тиісті қосымшаларды қойып, көшіріп жазыңдар.

Кедей отбасынан шыққан Қажымұқан жас кезінен орыс байларына жалда ...ып жұмыс істейді. Уақыт өте келе күрес жолына түсіп, той-жиындарда халықтың назарына ілігіп, бала балуан деп ата ...ады. Дүниежүзінің 28 мемлекетін аралап, сол жерлердің саңлақтарымен белдесіп, қоржынына 56 медаль салған. Небір балуанды шетінен жығып, алтыннан алқа таққан Қажымұқан қазақ жерінің нағыз мақтанышына айналды. Өмірінің соңғы сәттерін киелі Түркістан жерінде өт...еді.

massaget.kz

8-тапсырма. Сызбада берілген Қажымұқанға тән қасиеттерді тыңдалым және оқылым материалдары негізінде дәлелдендер.

9-тапсырма. Тыңдалым және оқылым мәтіндеріндегі ақпараттарға сүйеніп, Қажымұқанға мінездеме жазыңдар.

10-тапсырма. Жүзіктің 6-тапсырмасын орындандар.

6. Белгілі бір танымал спортшының өмірбаяны, спорттағы жетістіктері туралы ақпарат жинаңдар.

7.4. Қайталау

1-тапсырма. Берілген мәтіннен етістерді тауып, семантикалық картаға орналастырындар.

Қысқа ғана уақытта Астана қаласында жаңадан салынған сәулетті ғимараттарға таңырқанбаған жан жоқ. Олардың ішінде спорттық кешендер де бар.

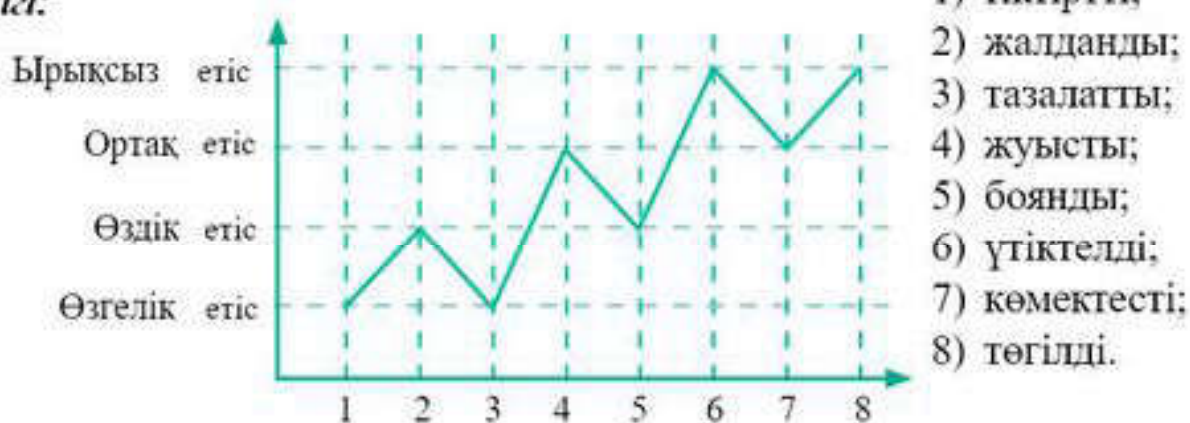
Астанада өткізілген ауқымды шара – Азияда ойындары. Олимпиадада бақ сынасуға Қазақстан атынан қатысқан спортшыларымыз жеңіс тұғырынан көрініп, дүйім жұртты қуантып жатты. Азиядада 32 рет туымыз көкке көтеріліп, әнұранымыз шырқалды. Ашылу рәсімі Астанада өткен Олимпиаданың жабылу салтанаты Алматы қаласында өткізілді.

Түрлері \ Етістер	Іс-әрекетті өзі орындайды	Істі біреуге орындаттырады	Іс-әрекеттің орындаушысы көрсетілмейді	Іс-әрекетті бірнеше адам орындайды
<i>салынған</i>			+	
...

2-тапсырма. Мұғалім оқыған етіс түрлерін тұлғасына қарай ажыратып, графикалық диктант жазындар.

Үлгі:

- 1) тіктіртті;
- 2) жалданды;
- 3) тазалағты;
- 4) жуысты;
- 5) боянды;
- 6) үтіктелді;
- 7) көмектесті;
- 8) төгілді.

3-тапсырма. Берілген сөздерден өзгелік етістің түрлі формаларын жасаңдар.

Айт	Сат	Жаса	Іл	Сал
айт-қыз, айт-тыр, айт-қыз-дыр, айт-қыз-дыр-т				

8-бөлім

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫ МЕН САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІ. НАУРЫЗ

8.1. Үстеу. Мезгіл үстеу. Мекен үстеу

- ?** 1-тапсырма. Суреттегі салт-дәстүр туралы пікір алысайық.

- 👂** 2-тапсырма. Үнтаспадан 20-аудиомәтінді тыңдаңдар.

- 🗣️** А Өленде қандай салт-дәстүрлер аталды?
- 🗣️** Ә Берілген тілектерді өленде аталған салт-дәстүрлермен сәйкестендіріңдер.

Қадамы құтты
болсын!

Бауы берік
болсын!

Жолы ашық
болсын!

- 🗣️** Б Өленде айтылған ер жігіт пен қыз балаға тән сипаттаулар туралы ой бөлісіңдер.

Ер жігіт

Қыз бала

В Берілген тіркестің мағынасымен танысындар. Өмірлік жағдаяттармен байланыстырындар.

Ешкімнің ала жібін
аттама

*Қиянат жасама, сұғанақ болма,
арамдыққа барма* деген сөз.

ҮСТЕУ

Үстеу – іс-әрекеттің түрлі белгілерін: амалын, тәсілін, сипатын, жай-күйін, мекенін, мезгілін, себебін, мақсатын білдіретін сөздер. Үстеу түрленбейтін сөз табы болып табылады. Мысалы: *Былтыр* (қашан?) Алматыда Қысқы Универсиада ойындары өтті.

Дара үстеу		Күрделі үстеу
Негізгі түбір үстеу	Туынды түбір үстеу	
Құрамын түбір мен қосымшаға бөлшектеуге келмейтін үстеу	Жұрнақ арқылы жасалған үстеу	Екі я одан да көп түбір сөздің бірігуінен, тіркесуінен, қосарлануынан жасалған үстеу
<i>қазір, үнемі, тез, талай</i>	<i>соңша+лық, жаз+дай</i>	<i>бүгін</i> (бұл + күн), <i>күні кеше, таңертең, ертелі-кеш</i>

Туынды үстеу жасайтын жұрнақтар

-ша/-ше	<i>қазақ+ша</i> (сөйлеу), <i>әзір+ше</i> (күту), <i>құс+ша</i> (самғау)
-дай/-дей, -тай/ -тей, -лай/-лей	<i>қыс+тай</i> (оқыды), <i>жаз+дай</i> (көмектесу), <i>ақша+лай</i> (беру), <i>желім+дей</i> (жабысу), <i>ишкі+лей</i> (жеу)
-шалық, -шама (құранды жұрнақ)	<i>осын+шама</i> (кешігу), <i>сон+ша+лық</i>
-дайын/-дейін, -тайын/-тейін	<i>тоты+дайын</i> (тарану), <i>бүркіт+тейін</i> (шүйілген)

3-тапсырма. Берілген сөздерге сұрақ қойып, тиісті бағанға жазындар.

Бүгін, кеше, артта, қазақша, осында, шапшан, бағана, ертен, сыртта, шалқасынан, бірте-бірте, ақырын, ілгеріде.

қайда?	қашан?	қалай?

4-тапсырма. Үстеулерді құрамына қарай топтастырып жазындар.

5-тапсырма. Мәтінді оқып, үстеу сөздерді табындар.

Кешегі күні бойғы әрекеттен кейін тұяқ серіппей катып ұйықтап қалыпшын. Әжем жұлқылап оятты.

– Қожа, Қожатай. Әкем-ау, сен бүгін сабағыңа бармаушы ма едің?

Көзімді ашып алып, қабырға сағатқа карасам, сегізге он бес-ақ минут қалған екен. Атып түрегеліп, тез киіндім де, беті-қолымды шайып жіберіп, бір кесе айранды тікемнен тік тұрған күйде котара салдым. Кеше титықтап келіп, сабақ карауға мұршам болмап еді. Бүгінгі болатын пәндерді сумкама асығыс салып алдым да, мектепке жүгірдім.

Б.Соқпақбаев

ҮСТЕУДІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ТҮРЛЕРІ

Мезгіл үстеу	Мекен үстеу	Сын-қимыл үстеуі	Мөлшер үстеу	Күшейткіш үстеу	Мақсат үстеу	Себеп-салдар үстеуі
<i>кеше, бүгін, ертең</i>	<i>жоғары, төмен, соңында</i>	<i>ақырын, әрең, дереу</i>	<i>біраз, едәуір, соншама</i>	<i>әбден, тым, ең, өте, аса</i>	<i>әдейі, қасақана, жорта</i>	<i>босқа, бекерге, амалсыздан</i>

МЕЗГІЛ ҮСТЕУІ

Анықтамасы	Іс-әрекеттің, қимылдың өту мерзімін білдіреді.
Сұрақтары	қашан? қай уақытта? қашаннан?
Мысалы	<i>был, күздей, ала жаздай, былтыр .</i>

МЕКЕН ҮСТЕУІ	
Анықтамасы	Қимылдың, іс-әрекеттің өту орнын, бағытын білдіреді.
Сұрақтары	қайда? қайдан?
Мысалы	<i>осында, мұнда, артта, төмен, әрі-бері, жоғары.</i>

6-тапсырма. Берілген үстеулерді орфографиялық нормаға сай жазып, мағыналық түрлерін ажыратындар.

Алажаздай, ендігі әрі, таң ертен, қысыжазы, бүгүн, күнібойы, жазды күні, ілгері кейін, тұстұстан, алды арты, төмен, емін еркін.

7-тапсырма. Жұмбақтарды шешіндер.

1. Күндіз-түні жүреді,
Сырғымайды бір елі.
(...)	2. Ертемен тұрдым,
Алып ұрдым.
(...)
3. Таңмен көзін ашады,
Әлемге нұрын шашады.
(...)	4. Күндіз қалғып мызғиды,
Түнде зарлап ызғиды.
(...)
5. Ерте тұрып,
Екі айыр жолға түстім.
(...)	6. Қыста суды аузына алмайды,
Жазда шөлі қанбайды.
(...)

А Жұмбақтардан мезгіл үстеулерін тауып, етістікпен тіркестіріп жазындар.

8-тапсырма. Мәтінді оқындар.

Атқа мінгізу

Баланы тұңғыш атқа мінгізу – қазақ тәлім-тәрбиесіндегі мән-мағынасы терең, тәрбиелік қуаты күшті салттың бірі. Баланы атқа мінгізуден бұрын әр отбасы алдын ала балаларына ашамай, кішкене ер-тұрман әзірлетіп, мінетін тай-құнандарын жуасытып дайындайды. Баласы өз тізгінін өзі алып жүретіндей

Түсіндірме сөздік

Ашамай – алды-арты сүйемелі, биіктеу келген, балаларға арналған ер.

Тізгін – аттың басын тежеу үшін жүгеннің ауыздық шығыршығына байланған қайыс.

болғанда, сәтті бір күні ел-жұрт, ағайын-туыстарын шақырып, «ашамай тойын» жасап, атқа мінгізеді. Мұнда көпті көріп, көп жортқан қариялардың бірі баланы «Әуп, бісміллә!» деп қос қолмен көтеріп атқа мінгізіп:

– Міне, бүгін азамат боп атқа кондың, өмір жолың ашық болсын, дұшпаның қашық болсын! Шу, жа-

нуар! – деп бала мінген атты жүргізіп жібереді. Бұл баланың алғаш рет ат жалын тартып мінуі, өмірге азамат ретінде тұңғыш қадам басуы болып есептеледі.

Бала алғаш атқа мінгенде, жығылмау керек. Қазақ халқы «алғаш ат жалын тартып мінгеннен бастап...» деп тұңғыш атқа мінген күнді өмір сапарына балайды.

Баланы атқа мінгізу арқылы оның бойына «азамат болдым, ел қажетіне жарайтын шағым таяды» дейтін жауапкершілік сезімін тудырып, ерлікке, ептілікке баулиды.

«Тал бесіктен жер бесікке дейін» кітабынан

А Мәтін не туралы? Ойынды дәлелде.

Балаға атқа отыруды үйрету

Баланы жауапкершілікке тәрбиелеу

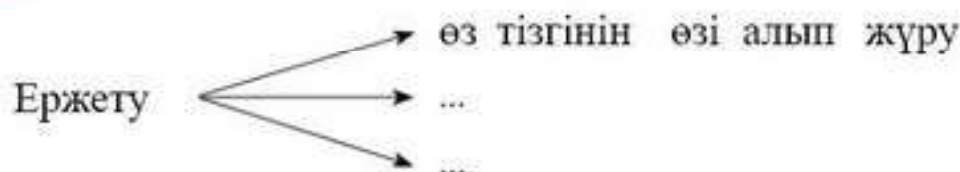

Ә Мәтіндегі ауызекі сөйлеу және көркем сөйлеудің ерекшеліктерін ажыратып жазыңдар.

Ауызекі сөйлеу	Көркем сөйлеу
Әуп, бісміллә, ...	Өмір сапары, ...

Б Мәтіннен берілген сөзге сәйкес келетін тіркестерді табыңдар.

В Мәтіннен етістерді тауып, мағыналық түрлеріне ажыратып жазыңдар.

9-тапсырма. Өз ойларыңмен бөлісіндер.

1. «Дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» дегенді қалай түсінесің?
2. Өз отбасыңда қандай дәстүр сақталған?

10-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Халқымыз «Батамен ел көгерер, жанбырмен жер көгерер», «Баталы ер арымас, батасыз ер жарымас», «Жаксы сөз – жарым ырыс» деп бекер айтпаған. Қазақ халқы айтылған сөзге, тілеген тілекке, берілген батаға ерекше мән берген. Сондықтан жиын-тойларда бір-біріне тілек тілеп, қадірлі қариядан бата алу дәстүрі ерте заманнан бар. Қазақ бата арқылы ұрпағын адамгершілікке, имандылыққа, ақылдылық мен парасаттылыққа, шешендікке баулыған. Дуалы ауыз қариядан алған ақ бата адамға рух беріп, жігерлендіріп отырған. Ақ батаның нәрестеге бата беру, асқа бата беру, сүндет той батасы, наурыз батасы сияқты тағы да басқа бірнеше түрі бар. Сондай ақ баталардың бірі:

Ел үмітін ақтап өс,
Ата салтын сақтап өс.
Топқа түскен сәттерде,
Бермейтін бол жатқа дес.

Елдің ұлы бол,
Ортанның гүлі бол.
Мақтан тұтар ағайын,
Жаксылардың бірі бол.

alashainasy.kz

А Батада айтылған тілектерді қарасөзге айналдырып, құттықтау мәтінін жазыңдар.

11-тапсырма. Жүзіктің 7-тапсырмасын орындаңдар.

7. Қазақ халқындағы балаға байланысты қалыптасқан салт-дәстүрлер туралы ақпарат жинаңдар.

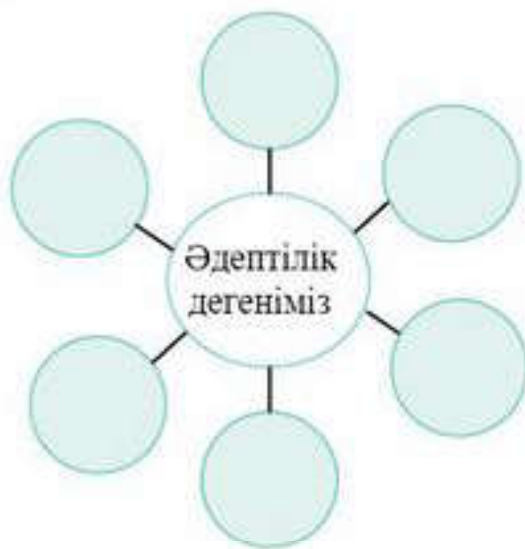
8.2. Сын-қимыл (бейне) үстеуі. Мөлшер үстеу. Мақсат үстеу

1-тапсырма. Суретке карап пікір алысайық.

2-тапсырма. Үнтаспадан 21-аудиомәтінді тыңдаңдар.

А Мәтіндегі ақпараттарға сүйеніп, сызбаны толтырыңдар.

Ә Өздерің берген анықтамаларды өмірлік жағдаяттармен байланыстырып түсіндіріңдер.

Б Қанатты сөздерді мәтін мазмұнымен байланыстырып түсіндіріңдер.

1. Әр адамның мінезі – астындағы тұлпары.
2. Алтын басты болсаң да, ардан артық емессің.
3. Ел дегенде езіліп, жұрт дегенде жұмылып істе.
4. Кішіпейілділік – адамгершілік көркі.

Б.Момышұлы

СЫН-ҚИМЫЛ (БЕЙНЕ) ҮСТЕУІ

Анықтамасы	Сын-қимыл (бейне) үстеуі қимылдың, іс-әрекеттің өту амалын, сынын, тәсілін білдіреді.
Сұрақтары	қалай? қалайша? кімше?
Мысалы	<i>емін-еркін, әзер, ақырын, шатиаң, қолма-қол, лезде</i>

3-тапсырма. Берілген үстеулерге сұрақ қойып, тиісті бағанға жазыңдар.

4-тапсырма. Үстеулерді мағынасына қарай топтастырыңдар.

жол-жөнекей, әуелден, былтыр, ілгеріде, жуырда, тысқары, күндіз, мұнда, төмен, сонда, үнемі, тез, ежелден, қолма-қол, баяу, әрен-әрен, етпетінен		
Мезгіл үстеуі	Мекен үстеуі	Сын-қимыл үстеуі
<i>былтыр, ...</i>	<i>төмен, ...</i>	<i>тез, ...</i>

5-тапсырма. Суретке қарап, шамамен қазіргі өлшем бірліктерге айналдырыңдар. Тағы қандай халықтық өлшем, мөлшер атауларын білесіңдер?

МӨЛШЕР ҮСТЕУІ

Мөлшер үстеуі – қимылдың немесе сынның мөлшері мен шама-шарқын, көлемдік дәрежесін білдіреді. Сұрақтары: *қанша? қаншама? қаншалық?* Мысалы: *сонша, едәуір, соғұрлым, бірталай, қыруар, аз, көп, әжеттәуір, бірден-саран.*

6-тапсырма. Берілген канатты сөздерді мөлшер үстеулерімен толықтырыңдар.

1. Біз тілімізді канша сақтасак, ұлтымызды да ... сақтаған боламыз.

Ғ.Қараш

2. ... сөйлемей азбен келтір інін.

Бір сөзбен шеш түмен сөздің түйінін.

Ж.Баласағұн

3. Әрбір халықтың тілін сол елдің дүниетанымы, мәдениеті мен тарихы, салт-дәстүрі арқылы меңгеруге болады. Өзге тілді ... көп меңгерген сайын, ... дүниетанымы кенейіп, рухани байш түседі.

Н.Назарбаев

МАҚСАТ ҮСТЕУ

Мақсат үстеуі қимылдың, іс-әрекеттің болу мақсатын білдіреді. Сұрағы: *қалай ? не мақсатпен ?* Мысалы: *әдейі өзгерту, жорта сөйлеу, қасақана істеу, әдейілеп шақыру.*

7-тапсырма. Өлеңдерді оқып, мақсат үстеулерін табыңдар.

Жаксы адам алысты жакын етер,
Беттескен екі таудың тұрғысындай.
Жамандар өсек-аян айтып жүрер,
Ешкімнің білмесе де қылмысын-ай.
Екеуін салыстырып әдейі айттым,
Қажетін қолданарсың тұрмысына-ай.

С.Аронұлы

Қасақана бітер мал
Қайыры жоқ қабанға.
Айдасан, қиық жүрмейді
Төрт түлігі аманға...
Шын екен деп иланба
Жалғаншының сөзіне.
Сырттан ғайбат қылғанша
Айт көзі мен өзіне.

Ш.Қанайұлы

8-тапсырма. Өлеңді мәнерлеп оқыңдар.

Халық тағылымынан

Тұзды баспа,
Шоқты шашпа.
Күлкі болма елге,
Езуінді керме.

Үйде де, қайда да,
Пышақпен ойнама.
Босағада тұрма,
Көк шөпті жұлма.

Ақыл-есің бүтінде,
Кісіге қарай түкірме.
Ұлттық салттан бұлжыма:
Жұма күні кір жума.

Жии-жиі жуын,
Баспа кірдің суын.
Малды теппе,
Ақты төкпе.

Әдепсіздікті таста,
Есікті керіп ашпа.
Әркашан әдептен жаңылма,
Киімді желбегей жамылма.

Дәйім есте сақта,
Таңдайыңды қакпа.
Жаман әдетті таста,
Баскиімді баспа.

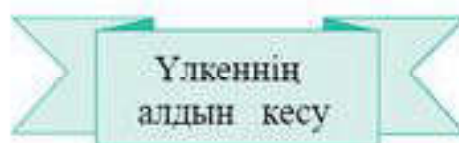
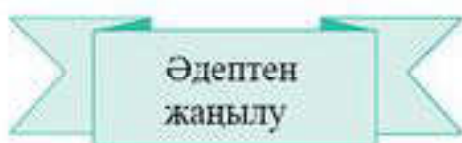
Дастарқанға емінбе,
Көп алдында керілме.
Адамдарды санама,
Түнде айға карама.

Ақылға аялда:
Жағынды таянба.
Ұдайы ұста есте,
Үлкеннің алдын кеспе.

М.Әлімбаев

А Берілген тіркестердің мағынасын түсіндіріңдер.

Ә Өлеңде аталған тыйымдардың мағынасын түсіндіріңдер.

Үлгі: «Жағынды таянба» деп жатамыз. Неге? Жақты таяну, біріншіден, көрер көзге сүйкімсіз, өрескел көрінеді. Екіншіден, басына қайғы түскен, өмірдің соққысын көріп, басы ойға толып ауырлап, басын көтеруге шамасы келмей қалған адам ғана жағын таянады. Бұл тыйым «осындай халге жетпесін», «мұндай жағдайды басына бермесін» деген ізгі ниеттен туған.

Б Өлеңнен етіс тұлғасында келген сөздерді тауып, жасалу жолын көрсетіндер.

9-тапсырма. Өз ойларыңмен бөлісіндер.

Сен ырымға сенесің бе?

10-тапсырма. Төл сөзге қойылатын тыныс белгілерін естеріңе түсіріп, мәтінде жіберілген пунктуациялық қателерді түзетіп жазыңдар.

Сырым жырға алты жасында бір жолдасымен Нұралы ханның үйіне барса, Қараман тана Малайсарымен сөйлесіп отыр екен.

– Балалар, аман ба? – депті де, елемей өздері сөйлесе беріпті. Сырым жолдасына дауыстап

– Жүр, кетейік, бұлар бізді адам деп отырған жоқ қой! дейді. Малайсары жалт қарап:

– Ата тұрып ұл сөйлегеннен без, ана тұрып қыз сөйлегеннен без. Сырнайдай сарнаған мына бала кім еді – дейді.

Ата тұрып ұл сөйлесе, ер жеткені болар, ана тұрып қыз сөйлесе, бойжеткені болар, – дейді Сырым.

– Сен толған екенсің, мен тозған екенмін, – деп Малайсары сонда Сырымды қасына шақырған екен.

«Шешендік сөздер» кітабынан

11-тапсырма. Жүзіктің 8-тапсырмасын орындаңдар.

8. Танымал тұлға, акын-жазушы, ғалым-зерттеушілердің қазақ халқы мен мәдениеті туралы айтқан пікірлерін жинаңдар. Авторына сілтеме жасаңдар.

8.3. Күшейткіш үстеу. Себеп-салдар үстеуі

? 1-тапсырма. Суреттерді сөйлетейік.

Ұлыс оң болсын! Қайда барсаң, жол болсын! Ақ мол болсын!

👂 2-тапсырма. Үнтаспадан 22-аудиомәтінді тыңдаңдар.

🗣️ А Сұрақтарға жауап беріндер.

1. Ақсақал неліктен той жасауды ұйғарды?
2. Ақсақал тойдың қызығын қалай түсіндірді?
3. Наурызкөжеге қосылатын 7 дәмнің мәнісі неде?
4. Мереке неліктен «Наурыз тойы» деп аталған?

👉 Ә Мәтін құрылымына талдау жасаңдар.

Мәтін құрылымы	Оқиғалар	Бөлім аты
Кіріспе		
Негізгі бөлім		
Қорытынды		

КҮШЕЙТКІШ ҮСТЕУ

Күшейткіш үстеу заттың сынын немесе қимылдың, іс-әрекеттің белгісін, сапасын күшейтіп не солғындатып көрсетеді. Мысалы: *тым аласа, ең арзаны, өте сапалы, мүлде ұмыту, сәл жүру, керемет билеу.*

3-тапсырма. Күшейткіш үстеу мен мөлшер үстеуін пайдалана отырып, екі суретті салыстырыңдар.

Үлгі: Қазақтың ою-өрнектерімен көмкерілген текемет басу; сырмақ сыру өте үлкен шыдамдылықты қажет етеді.

СЕБЕП-САЛДАР ҮСТЕУІ

Себеп-салдар үстеуі қимылдың, іс-әрекеттің болу себебін немесе салдарын (нәтижесін) білдіреді. Сұрағы: *не себепті? неге? қалай?* Мысалы: *амалсыздан айту, босқа барып келу, шарасыздан көну, бекерге әуре болу, құр босқа бару.*

4-тапсырма. Өлеңнен үстеулерді тауып, мағыналық түрін анықтаңдар.

Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,
Құмарланып шаттанба,
Ойнап босқа күлуге.
Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеніз.
Тілеуің, өмірін алдыңда,
Оған кайғы жесеніз.

Өсек, өтірік, мақтаншак,
Еріншек, бекер мал шашпак –
Бес дұшпаның, білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой –
Бес асыл іс, көнсеңіз.

А.Құнанбаев

А Өздерің тапқан үстеулердің синонимдерін айтыңдар.

5-тапсырма. Өлеңді оқындар.

Наурыз айы туғанда,
Той болушы еді бұл маңда.
Сақталушы еді сыбаға,
Сапарға кеткен ұлдарға,
Наурыз айы туғанда.

Наурыз, наурыз, күн игі!
Күні игі жердің – түрі игі.
Бауыры жылып науат-қар,
Бабымен ғана жібиді.
Шашылып ырыс шанақтан,
Шақырып бір үй бір үйді,
Шаттанушы еді бір игі.

Осынау игі кең жерге,
Наурыз айы келгенде,
Наурыз тойын бергенде,
Көрмегендер де – арманда,
Арманда – оны көрген де.
Келіп ем өмір – орманға,
Наурыз айы келгенде.

М.Мақатаев

А Мәтіннен көркем сөйлеуге тән ерекшеліктерді табындар.

Үлгі: науат-қар — образды сөз, қатып қалған қарды науатқа теңеу.

Ә Берілген сөздердің синонимін тауып, сөйлем құраңдар.

Сөз	Синоним	Сөйлем
сапар		
ырыс		
игі		

Б Өлеңнен есімдіктерді тауып, мағыналық түрлерін ажыратыңдар.

В Өлеңнен салт етістіктерді тауып, сабақты етістікке айналдырындар.

Үлгі:

6-тапсырма. Мәтіндегі орфографиялық қателерді емле ережелеріне сәйкес түзетіп жазындар.

Көктем жаршысы

Көктемнің келгенін жеткізетін табиғат «ғажайыптары» да жетерлік. Соның бірі – жыл құстары. Өкпек есіп, қар ери бастағанда өзгелердің алды болып ұшып келетін жұдырықтай ғана жылқұсы бар. Оны қазақ наурыз көк, наурызек немесе көк құс деп атайды. Кейжерлерде оны жылқышықұс деп те айтады және «бакыт құсы» қатарына қосады. Құсты бірінші көрген адам жақсылыққа балап, оған жем шашады. Наурыз көкті алғаш көргендер «Наурызкөгім, келдің бе?» немесе «Наурызек, қайтып келдің бе, ананның көзі жазылды ма?» деп сұрайды екен. Аңыз бойынша мұндағы Наурызектің анасы – Жер Ана. Яғни Жер-Анаға көктем келді ме, табиғат жанарды ма деген мағына береді екен.

Жепжеңіл, ұшқалақтап тұратын кішкентай құс – Наурыз көктің құйрығы ұзын, түсі көк болады. Наным бойынша Наурыз көк келгеннен кейін күннің катуы сынып, айтарлықтай боран, суық болмайды.

massaget.kz

7-тапсырма. Жүзіктің ортаңғы көзіндегі 9-тапсырмасын орындандар.

9. Наурыз мерекесіне байланысты қалыптасқан ұғымдар мен дәстүрлер туралы ақпарат жинаңдар. Авторына сілтеме жасаңдар.

8.4. Қайталау

1-тапсырма. Берілген Абай өлеңдерінен үстеулерді тауып, мағынасына және құрамына қарай талдаңдар.

- Жоғары-төмен үйрек, қаз
 Ұшып тұрса сымпылдап.
 ...Шапандарын белсенген,
 Асау мініп теңселген
 Жылқышылар кеп тұрса,
 Танертеннен салпылдап.
«Жаз» өлеңінен
- Мен боламын демендер,
 Аяқты алшаң басқанға.
 Екі көзін аларып,
 Құр қарайсың аспанға.
«Мен боламын демендер» өлеңінен
- Жасымда албырт өстім, ойдан жырак,
 Айлаға, ашуға да жақтым шырак,
 Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
 Етекбасты көп көрдім елден бірақ.
«Өлсем орным қара жер...» өлеңінен
- Ақырын жүріп, анық бас,
 Еңбегің кетпес далаға.
 Ұстаздық қылған жалықпас
 Үйретуден балаға.
«Әсемпаз балма әрнеге» өлеңінен

Үлгі :

Үстеу	Құрамына қарай	Мағыналық түрі	Синонимдік қатары
жоғары-төмен	күрделі	мекен үстеу	—

2-тапсырма. Тғындағы үстеулерге сұрақ қойып, тиісті сандыққа жинаңдар.

ҚАЙДА?

ҚАШАН?

ҚАЛАЙ?

3-тапсырма. Үстеулерді құрамына қарай ажыратып жазыңдар.

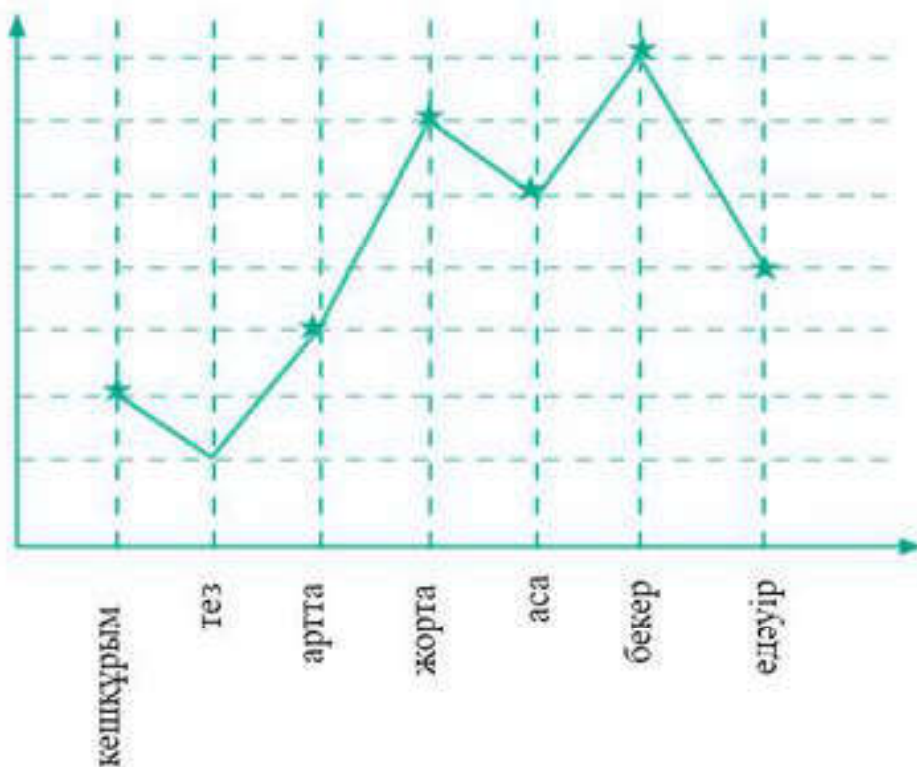
№	Үстеу	Түбір үстеу	Туынды үстеу	Күрделі үстеу
1	тым	+		
2	баяғыда			
3	быыл			
4	лезде			
5	дереу			
6	қыстай			
7	бірталай			
8	құр босқа			
9	бірте-бірте			
10	қасқырдайын			

4-тапсырма. Мұғалім оқыған үстеу түрлерін ажыратып, графикалық диктант жазыңдар.

Үлгі :

- Себеп-салдар үстеуі
- Мақсат үстеу
- Күшейткіш үстеу
- Мөлшер үстеу
- Мекен үстеу
- Мезгіл үстеу
- СЫН-ҚИМЫЛ үстеу

5-тапсырма. III тоқсанда өткен «Ізденейік» айдарындағы тапсырмалар бойынша жинақтаған ақпараттар негізінде жоба жұмысын дайындап, көпшілік алдында қорғандар.

III тоқсанға ұсынылатын жоба тақырыптары

Тілдік бағдар

Жоба мәтінінде есімдік пен үстеудің мағыналық түрлерін және етіс түрлерін пайдаланыңдар.

1-жоба тақырыбы: СУ – ТІРШІЛІК КӨЗІ

Жүзіктің 1–3-тапсырмаларындағы жинаған материалдарды пайдаланып, Қазақстанның ауызсу және ішкі су (өзендер, көлдер) мәселелері туралы презентация дайындаңдар.

2-жоба тақырыбы: ҚАЗАҚСТАН – СПОРТШЫЛАР ЕЛІ

Жүзіктің 4–6-тапсырмаларындағы жинаған материалдарды пайдаланып, а) Қазақстан спортының дамуы, қазақстандық спортшылардың жетістіктері туралы ақпараттық-танымдық альбом; ә) «Салауатты өмір салтын қалыптастырудағы спорттың маңызы» тақырыбында сұхбат дайындаңдар.

3-жоба тақырыбы: БІЗДІҢ ЕЛДЕ БІР САЛТ БАР...

Жүзіктің 7–9-тапсырмаларындағы жинаған материалдарды пайдаланып, қазақ халқының мәдениеті мен дәстүрін шетел азаматтарына таныстыру мәтінін дайындаңдар.

9-бөлім

ӘЛЕМДЕГІ ІРІ КІТАПХАНАЛАР

9.1. Үстеудің емлесі

? 1-тапсырма. Сұрақтарға дұрыс жауап беріп, сандағы әріптерді ретімен орналастырсаңдар, мәдени орын атауын таба аласыңдар.

Қазақстанның көрікті жері	1													
Балқашқа құятын өзен	2													
Ақыл-ой ойыны	3													
Елорда	4													
Әлемнің жеті кереметінің бірі	5													
Қазақтың тұңғыш ұшқыш қызы	6													
Атын атамау дәстүрі	7													
Ұлттық мейрам	8													
Суы тартылып бара жатқан теңіз	9													

👁️ 2-тапсырма. www.mektep.kz сайтының ВИДЕО парақшасынан 4-бейнежазбаны көріңдер.

🗣️ А Бейнежазда көтерілген мәселелерді тауып, өз ойларыңды айтыңдар.

Кітап оқудың маңызы	<input type="text"/>
Кітапхана түрлері	<input type="text"/>

Кітап – ақыл-ойдың жемісі

Кітап оқуға арналған кеңестер

Бүкіләлемдік кітап күнінің тарихы

Классикалық музыканың кітапты түсінуге ықпалы

Жастардың кітап оқуға деген қызығушылықтарының жоктығы

3-тапсырма. Суреттен не байқадыңдар?

ҮСТЕУЛЕРДІҢ ЕМЛЕСІ

Бірге жазылатын үстеулер	Бөлек жазылатын үстеулер	Дефис арқылы жазылатын үстеулер
1. Негізгі, туынды үстеулер көбінесе айтылуы бойынша жазылады: <i>бірқыдыру, таңертең, кешке, жоғары, төмен, әрі, бері.</i>	Тіркесу арқылы жасалған күрделі үстеулердің әр сынары бөлек жазылады: <i>күні бойы, ала жаздай, кей күндері.</i>	Сөздердің қайталануынан, қосарлануынан жасалған үстеулер дефис арқылы жазылады: <i>тез-тез, әрі-бері, жоғары-төмен, күні-түні.</i>
2. Бірігу арқылы жасалған күрделі үстеулер көбінесе сынарларының дыбысталуы бойынша жазылады: <i>ендігәрі, бүгін, қыстыгүні.</i> Есте сақта! <i>Әлдекімше</i> (әлдегімше емес), <i>бірқыдыру</i> (бірғыдыру емес) сияқты сөздер түбірін сақтап жазылады.		

4-тапсырма. Берілген үстеулердің қалай жасалғанын түсіндіріп, сөйлем құраңдар.

Үстеу	Жасалуы	Сөйлем
жаздыгүні	<i>жаздың және күні</i> сөздерінің бірігуі арқылы жасалған күрделі мезгіл үстеуі	<i>Қазақ халқы жаздыгүні жайлауға көшетін болған.</i>

емін-еркін		
біркыдыру		
бүгін		

5-тапсырма. Берілген үстеулердің жасалу жолын көрсетіңдер.

Мысалдар	Негізгі	Туынды	Бірігу арқылы	Қосарлану арқылы	Бір сөздің қайталануы арқылы	Тіркесу арқылы
жата-жастана						
күні кеше						
енді-енді						
ақырын						
құстай						
бныл						

6-тапсырма. Мәтінді мұқият оқыңдар.

Әлемдегі алғашқы кітапхана 8000 жыл бұрын пайда болған. Ежелгі Месопатамия тұрғындары жіңішке «сына» деп аталатын таяқшалар арқылы тақтайларға балшықпен жазған. Осы тәсілмен «сына жазуы» танымал бола бастаған. Тақтайшаларды күйдіріп, олардың ішіндегі ең бағалыларын бұзылып кетпес үшін арнайы конверттерге салып қойған. Археологтер үлкен сарайларда тақырыптарына байланысты іріктеліп сақталған осындай конверттің біразын тауып алған. Кітапхана тарихының алғашқы беті осы кезден басталады.

Түсіндірме сөздік

Тақуа – діндар, діншіл адам.

Шіркеу – христиан діни ғұрыптары мен ғибадаттарын атқаруға арналған ғимарат.

Ежелгі Египеттегі кітапханалар ғибадатханаларда сақталған. Египеттіктер жазуды алғаш папирус ағаштарына жазып, ұштарына таяқшаларды тығып, орама үлгісінде орап қойған.

Ежелгі римдіктер өзгеше үлгіде кітапхана салуды ойластырады.

Юлий Цезарь кітапхана салу ісіне бел шеше кірісіп, жобасын да өзі жасаған. Цезарь өмірден өткеннен кейін де оның бастамасымен салынған кітапханалар ерекше танымалдыққа ие болған. IV ғасырда Римде 28-ге жуық кітапхана бой көтерген.

Біздің дәуіріміз басталар шақта кітапханалар шіркеулердің ажырамас бөлігіне айналған. Тақуалар кітаптарды оқи жүріп, өздері де кітап жазған. Орта ғасыр аяқталар тұста шіркеулер салына бастайды. Осы кезде кітапқұмар адамдар да құралақан отырмастан, сол шіркеулер жанынан кітапхана тұрғыза бастаған.

Ағылшындық саясаткерлер XIX ғасырдың басында халықты еркін түрде кітапханаға шақырған. 1850 жылдың соңында ағылшын парламенті көпшілікке арналған кітапханалардың бой көтеріп, халықтың қолдануына рұқсатын берген.

massaget.kz

А Берілген нұсқаларға сәйкес тест сұрақтарын құрастырыңдар.

а) конверттерге;	а) кітапхана;	а) римдіктер;
ә) тақтайшаларға;	ә) университет;	ә) египеттіктер;
б) папирус ағаштарына	б) ғибадатхана	б) ағылшындықтар

Ә Мәтін бойынша кестені толтырыңдар.

Сөз табы	Сөздер	Мағыналық тобы
Есімдік		
Үстеу		

7-тапсырма. Сөйлемдерде кездесетін қателерді түзетіп жазыңдар.

1. Кітап аяулы досы бола бастаған шақдан былай ғана әрбір жан өзін интеллигент бола бастадым деп санауына болады (*М.Әуезов*).
2. Жақсы кітап – ақылды адамның әңгімесібен бірдей (*Л.Толстой*).
3. Кітап – уақыт пен кеңістіктің тынысына толы адамзат ойының жемісі. Өз кітапхананды құра біл. Кітапты бір оқып қанағат тұтба, қайтадан оқы (*В.А.Сухомлинский*).

8-тапсырма. Төмендегі мәтінді берілген сөйлемдермен толықтырып жазыңдар.

«Әр маусымға тән гүлдер» деп аталатын әлемдегі ең кішкентай кітап жиырма екі беттен тұрады екен. Әр беті 0,75 · 0,75 мм көлемді құрайды.

«Дозадо» ерекше түптелімінің арқасында тақырыбы жағынан ұксас екі кітапты бір кітап етіп біріктіруге мүмкіндік туды. Бұл кітаптарды кейде «сиамдық егіздер» деп те атайды.

Ағаш айнаға ұқсайтын балалар кітабы әліпбиден және оқуға оңай біршама сөзден тұрады.

Беттері жіңішке қабатты етіліп мүйізден жасалғандықтан, «мүйіз кітап» деп аталады. Бала алғашқы әліппесін қолынан түсіріп алса да, еш зақым келмейді.

Баланың көтеріп жүруіне оңай болуы үшін, ұстағышы жеңіл етіп жасалған.

Бұл кітапта тек ақ-қара түстер арқылы Жапонияда өсетін өсімдіктер берілген.

Елімізде де жас ақындар Ақберен Елгезек пен Ерлан Жүністің осындай кітабы жарық көрді.

massaget.kz

A Мәтіннен үстеулерді тауып, мағыналық түрге ажыратып жазыңдар.

9-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Үстеулерді тауып, көшіріп жазыңдар.

Әлемдегі ең алғашқы кітапсыз кітапхана

Техастың Сан-Антонио қаласында бұрын болмаған BiblioTech кітапсыз кітапханасы ашылмақ. Бұл кәдімгі кітаптарды электрондық нұсқамен ауыстырған әлемдегі ең бірінші әрі ерекше кітапхана болмақ. Электрондық кітапхана ашуға Apple корпорациясының іргесін қалаушы Стив Джобс туралы жазған өмірбаяндық естелік себеп болған. Алғашқы кезде мұнда электрондық кітаптарды оқуға арналған 100 құрылғы орнатылады. Оны кітапхана залында емін-еркін пайдалануға немесе белгілі бір уақытқа үйге алып кетуге де болады. Кез келген адамға BiblioTech-ке өз құрылғыларымен келіп, тіпті ұнаған кітаптарын көшіріп алуға да рұқсат беріледі.

Baq.kz

A Етіс тұлғасында келген сөздерді тауып жазыңдар.

10-тапсырма. Берілген қанатты сөздерді оқып, өзара пікір алысыңдар.

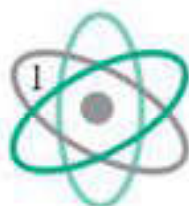
1. Талап қыл артық білуге, артық білім кітапта, ерінбей оқып көруге (*А.Құнанбаев*)
2. Кітап – ақылына ақы сұрамайтын асыл қазына (*Ә.Науаи*).
3. Жақсы кітапты алғаш оқығанда жаңа дос тапқандай боласың. Осы кітапты қайталап оқу – ескі досыңды тағы да кездестіргенмен бірдей (*М.Вольтер*).

A Қанатты сөздердегі қандай ? қашан ? қалай ? сұрақтарына жауап беретін сөздерді тауып, қай сөз табына жататынын анықтаңдар.

11-тапсырма. Орбита жолының 1-тапсырмасын орындаңдар.

1. Гиннестің рекордтар кітабын пайдаланып, кітап туралы қызықты мәлімет жинаңдар.

9.2. Үстеудің синонимдік қатарлары

1-тапсырма. Суреттерге карап, оларды өзара байланыстырыңдар.

2-тапсырма. Үнтаспадан 23-аудиомәтінді тыңдаңдар.

A Бір-бірлеріне сұрақ қойып, мәтіннің негізгі ойын анықтаңдар.

Синонимдік қатар

Синоним болып жұмсалатын мәндес сөздердің тобы **синонимдік қатар** деп аталады. Олар:

- белгілі бір сөзді жиі қайталамау үшін;
- бір ұғымды түрлі белгілерімен жан-жақты сипаттау үшін қолданылады.

Синонимдік қатарға енетін сөздер бір сөз табынан болу керек. Мысалы: *Таяуда – жақында – жуырда. Тез – жылдам – шапшаң.*

3-тапсырма. Мәтінде ерекшеленіп берілген сөздерді мағыналас сөздермен ауыстырып жазыңдар.

Көне заман кітаптары, негізінен, қауырсын қаламмен жазылған. Ал біздің ата-бабаларымыз өздерінің тарихын, келер ұрпаққа арнаған сөзін қышқа, тасқа ойып қалдырған. Сүйекке, ыдысқа, теріге жазылған сөз, сөйлемдер қаншама?!

Бабаларымыз *ерте* кезде Тараз қаласының маңына терісі үшін *кілең* ақ ешкі өсіріпті. Күзде сойып, терісін сыпырып,

пге салады. Майы кетіп, тұз сіңіп, сірескен жарғақты әдейі көлеңкеге кептіреді. Қағаздай жұқа етіп пін қандырады. Содан соң қаттап, орап, түйеге тиіп, шартарапқа жөнелтіпті. Сөйтсе, бұл ешкінің терісіне түскен әріп өшпейді екен. Жүздеген жылға еркін жететін болған.

«Отырар» энциклопедиясынан

4-тапсырма. Өлеңнің алғашқы бөлігін оқындар.

Арман

(үзінді)

Ерте, ерте, ертеде Отырарда,
Біздің інкәр өлкеде,
Иық бұрмай тек білімнен басқаға,
Қатар өсті екі бірдей жас бала...

Отырарда жаны жайқын дария,
Ойы безбен бар еді бір қария.
Сол қария бір күні екі шәкіртті,
Құрметпенен өз үйіне шақыртты.

– Мен де танып білсем деп ем,
Кімсіңдер?
Қандай арман жетегінде жүрсіңдер?
Қандай бағыт ұстайсыңдар түбінде,
Сонша неге құштарсыңдар білімге?
Қане, Дойыл, сен айтшы?

Дойыл айтты:
– Жалғыз арман бар менде,
Шектесетін қулықпен де, армен де.
Жалын пі ашса өнерімнің өрнегі,
Сонау Йемен, Мысыр, Бағдад елдері
Түгел танып жыр ететін таңдана,
Саудагер боп шықсам деймін, жан баба...

Қаншама елмен сауда-саттық жасауға
Соншама елдің тілін білу керек қой,
Табу үшін жұрт таппаған айланы,
Көру үшін жұрт көрмеген пайданы,

Шығу үшін жұрт шықпаған белеске,
 Жұрттан асқан білім керек емес пе?
 Тілін тапсаң кім созбайды қол ұшын,
 Өнер қажет, білім қажет сол үшін.

Қарт күрсінді:

– Ұлым, желік қуыпсың!

Неге мұнша желтоқсандай суықсың?

Бағымызға туған дарын болар деп

Қуанып ем,

Сорымызға туыпсың.

Сор боларсың, одан не мән табарсың,

Арманыңды, бәлкім, қайта қарарсың?

Бірақ Дойыл тұрып алды пандана:

– Арманымды өзгерте алман, жан баба!

– Ал сен қалай бағыттадың нұрыңды,

Жасырмай айт,

Жасқанбай айт сырыңды, –

деп қария Дойылмен бір отырған

Ұяң шәкірт жас Әбуге бұрылды.

Әбу айтты:

– Менде де бар бір арман,

Маздап жанып, қол бұлғайтын шынардан.

Ұлы баба, бірақ менің арманым

Парыз бенен махаббаттан құралған.

Шамын жақсам ғылым менен өнердің,

Елімді зор мерекеге бөлермін.

Қарлы боран қыран жолын бөгер ме?!

Өнеріммен тасып толам кемерге.

Мен өзіме риза емеспін, елімнің

Сүйеніші бола алмасам егер де.

М.Шаханов

А Өлең мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қарияның сұрағының астарында қандай мән бар?
2. Дойылдың алдына қойған мақсаты қандай?
3. Әбу алдына қандай мақсат қойды?
4. Екі шәкірттің қайсысы тарихта қалады деп ойлайсыңдар?

Ә Олең жолдарынан алынған үзінділерді ауызекі сөйлеу тілінің ерекшеліктеріне сай қайта құрыңдар.

1. Қандай арман жетегінде жүрсіндер?

2. Ұлым, желік қуыпсың!

3. Ал сен қалай бағыттадың нұрыңды. Жасырмай айт, жасқанбай айт сырыңды.

4. Қарлы боран қыран жолын бөгер ме?!
Өнеріммен тасып толам кемерге.

5-тапсырма. Олеңнің жалғасын оқыңдар.

Қарт жымыды:

– Бәрекезде, жаз жайран!

Көл болмаса, тояттайды қаз қайдан?!

Біреуінің арманыннан шошып ем,

Бірін, міне, еттің лезде мәз-мейрам.

Бірін үшін күрсінумен өтермін,

Бірін үшін сүйсінумен өтермін,

Сөйте-сөйте мен де өмірден кетермін.

Беттеріңнен жарылқасын тәңірім,

Ал жарайды, батам осы, барыңдар,

Отыарда туған ұлы дарыңдар!

...Екі досты екі арнаға бөлді өмір.

Дойыл солай өзгертпеді шешімін,

Дәулет оған жылдам ашты есігін.

Өнері асқан саудагердің көп өтпей,

Бағдад, Мысыр түгел білді есімін.

Тек байлыққа деген жұтан

сараңдық

Жіберді оның бар өнерін қараң ғып.

Міне, осылай жазық дарын, жас тұлға

Ұшырады әбілетті тозғынға.

Саудагерді өзге түгіл өзінің

Ұрпақтары кетті ұмытып аз жылда.

Ал Әбу ше?

Кеңге жайды ол қанатын.

Әбуіміз – әрі ғалым, әрі ақын,

Әбуіміз – біздің ұлы бабамыз

Әбу-Насыр әл-Фараби болатын.

Мәңгі лаулап жану үшін ғаламда,

Үлкен бақыт табу үшін ғаламда,

Үлкен болып қалу үшін ғаламда,

Үлкен арман керек екен адамға.

М.Шаханов

А Мәтіндегі негізгі ойды білдіретін мақал-мәтелді табындар. Өз ойларыңды дәлелдеп айтындар.

1. Армансыз адам қанатсыз құспен тең.
2. Бақыт – қолға қонған құс,
Байлық – қолға ұстаған мұз.
3. Оқу – білім бұлағы,
Білім – өмір шырағы.
4. Арманымен – ер сұлу,
Орманымен – жер сұлу.
5. Жақсының аты өлмейді,
Ғалымның хаты өлмейді.

Ә Суреттерді пайдалана отырып, өлең мазмұны бойынша сұрақ құрастырындар.

Б Төмендегі өлең жолдарының мағынасын талдаңдар.

Мәңгі лаулап жану үшін ғаламда,
 Үлкен бақыт табу үшін ғаламда,
 Үлкен болып қалу үшін ғаламда,
 Үлкен арман керек екен адамға.

Сенің арманың
 қандай?
 Оған қалай жетуге
 болады?

В Өлеңнен есімдіктер мен үстеулерді тауып, кестені толтырыңдар.

Үлгі :

Сөз табы	Сөздер	Мағыналық тобы	Құрамы
Есімдік	мен(-де)	жіктеу есімдігі	түбірі – мен, -де – жатыс септігінің жалғауы;
Үстеу			

6-тапсырма. Орфоэпиялық заңдылықпен жазылған сөздерді орфографиялық нормаға сай жазыңдар.

Көзсіз зорлық ғасырынан,
 Надандықтың ғасырынан
 Жер астына жасырылған
 Дара тұлға бабалардың үшкүр ойы, санасы.
 Ұяттыны толғандырған,
 Қанаттыны заңғар қылған,
 Күллү әлемді таң қалдырған
 Рухыңмен қолда бізді,
 Отырардың үлү кітапханасы!

М.Шаханов

7-тапсырма. Берілген тіркестердің ортақ мағынасы болатын үстеуді тауып жазыңдар.

кірпік қакқанша
 көзді ашып-жұмғанша
 қас пен көздің арасында }

іт өлген жер
 іт арқасы қиянда
 жердің түбі }

қамшы салым жер
 таяқ тастам жер }

8-тапсырма. Берілген үстеулердің мағыналық түрін ажыратып, синонимдік қатарын жазыңдар.

Үстеу	Мағыналық түрі	Синонимдік қатары
жырақ	Мекен үстеу	алыс, шалғай
дереу		
бұрын		
недәуір		
арнайы		
ТҮМ		
лажсыз		

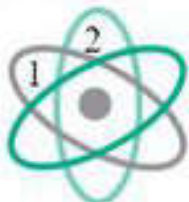

9-тапсырма. Тіркестерді үстеулермен толықтырыңдар.

Қажетті үстеулер : босқа, ақырын, күні бойы, әбден, тез.
... жүру, ... демалмау, ... шаршау, ... әурелену, ... келу.

10-тапсырма. Орбита жолының 2-тапсырмасын орындаңдар.

2. Кітапханалар тарихы туралы қызықты мәлімет жинаңдар.

9.3. Үстеуді қайталау

? 1-тапсырма. Суреттерден не байқадыңдар?

Оқып болсаң,
басқаға бер!

👂 2-тапсырма. Үнтаспадан 24-аудиомәтінді тыңдаңдар.

🗣️ А Мәтін мазмұны бойынша өз ойларыңды айтыңдар.

«Буккроссинг»
ерекшелігі

мақсаты

«Библиобус»
ерекшелігі

? Ә Екі сөзге (BibLiobus, Bookcrossing) қандай балама сөз ұсынасыңдар?

👉 Б Үстеулерді тауып, синонимдерімен алмастырып жазыңдар. Қажет болса, синонимдер сөздігін пайдаланыңдар.

1. Кез келген адам өзі оқып бітірген кітапты жұрт көп жүретін жерге әдейі қалдырып кетеді.

2. Библиобус оқырмандардан тапсырысты тез қабылдап, автобус ішінде жаңа кітаптармен танысуға жағдай жасайды.

3. Қазір «буккроссинг» қозғалысы – кітап пен оқырман арасын байланыстырудың ең тиімді жолы.

📖 3-тапсырма. Мәтінді түсініп оқыңдар.

Ғимараты ерекше кітапханалар

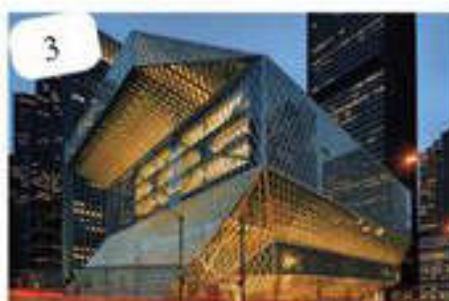
1. Джей Уолкердің Риджфилдтегі үйі – көлемі 330 шаршы метр көпденгейлі лабиринт тәрізді құрылған кітапхана. Онда 50 мың кітап және мұражайлық деңгейдегі артефактілер, атластар, ғарыштық зерттеулерге қатысты сызбалар бар.

2. Йель университетінің сирек кездесетін кітаптар мен көне қолжазбалар кешенінің негізі 1712 жылы қаланған. 15 миллион сирек кітап сақталған кешен 20 ғимараттан құралған түрлі кітапханадан тұрады.

3. АҚШ-тың Сиэтл қаласындағы 26 филиалы бар Сиэтл кітапханалар желісінің негізі 1890 жылы қаланған. Басты ғимараты Сиэтл Орталық кітапханасы 2004 жылы әйнек пен болаттан тұрғызылған. Мұнда 1,45 миллион кітап сыяды.

4. Гейзель атындағы кітапхана – Сан-Диегодағы Калифорния университетіне қарайтын әлемдегі ең әдемі кітапхананың бірі. Кітапхана атауы атақты америкалық балалар жазушысы әрі мультипликатор Теодор Зойс Гейзельдің құрметіне қойылған.

5. Голландиядағы Делфт техникалық университетінің кітапханасы заманауи сәулетімен көз тартады. Ол 1997 жылы салынған. Кітапхана шатыры табиғи көгалмен көмкерілген. Жазда күнге қыздырынып кітап оқуға ыңғайлы.

6. Ванкувер қоғамдық кітапханасы – параллелепипед тәрізді тоғыз қабатты ғимарат. Сыртқы көрінісі Колізейді еске түсіреді. Бұл жерге кішкене бүлдіршіндермен де, ата-әжелермен де, ойын балаларымен де келе беруге болады. Өйткені мұнда әр жастағы адамдарға арналған түрлі қызмет пен ойын алаңдары, қойылымдар ұйымдастырылған.

7. АҚШ-тың Солт-Лейк-Сити қаласындағы көпшілікке арналған кітапхана да әлемдегі ең әдемі кітапханалардың

бірі. Бұл бес қабатты керемет ғимарат Ванкувер кітапханасының архитекторы Моше Сафдин жобасы бойынша 2003 жылы салынған.

wikipedia.org

А Өздеріңе ерекше әсер еткен кітапхананы атаңдар. Себебін түсіндіріңдер.

Ә Мәтін бойынша сұрақ құрастырыңдар.

4-тапсырма. Үстеудің емлесіне сәйкес қателерді түзетіп жазыңдар.

Британияның Уэстберри-саб-Мэндип деп аталатын қалашығының тұрғындары телефон будкасын сатып алып, кітапхана ретінде орнатыпты. Бұл кітапхана дүниежүзіндегі еңкішкентай кітапхана және тәулігіне 24 сағат, жылына 365 күн күнітүні үздіксіз жұмыс жасайды.

Сонымен қатар бұл кітапханаға түнде оқуды жақсы көретіндер үшін жарық та орнатылған. Қала тұрғындары будкаға сөрелер орнатып, ішіне түрлі тақырыптағы кітаптар қойған. Будканың ішінде кітаппен қатар дискілер, түрлі ұнтаспалар да бар.

Әрине, бұл кітапханада кітапханашы жоқ. Тұрғындар үйлерінен кітап әкеліп қояды және оқығысы келген кітаптарды үйіне бір бірлеп алып кетіп, оқып болған соң қайтып әкеледі. Қалашықтағы тұрғын саны шамамен 800 адам, бірақ кітапхана кішкентай болғандықтан, кітап алу үшін кейкездері кезекке тұру қажет.

bilim-all.kz

5-тапсырма. Оқылым және тыңдалым мәтіндерін негізге ала отырып, «Ерекше кітапхана» тақырыбында жинақы мәтін жазыңдар.

6-тапсырма. Орбита жолының 3-тапсырмасын орындандар.

3. Кітапхана түрлері, әлемдегі қызықты, ерекше кітапханалар мен кітаптар туралы мәлімет жинаңдар.

9.4. Қайталау

1-тапсырма. Мақал-мәтелдерден үстеулерді тауып, олардың синонимдерін, антонимдерін жазыңдар. Мағыналық түрін ажыратыңдар.

1. Көп іздеген адам көмбенің үстінен шығады.
2. Уақытыңның босқа өткені – өміріңнің бекер кеткені.
3. Ештен кеш жақсы.

2-тапсырма. Үстеулердің мағыналық тобын табыңдар.

№	Үстеулер	Мезгіл үстеу	Мекен үстеу	Мөлшер үстеу	Сын-қимыл үстеуі	Күшейткіш үстеу
1	аса					+
2	едәуір					
3	ақырын					
4	мұншама					
5	қасақана					
6	тыскары					
7	ала жаздай					
8	амалсыздан					

3-тапсырма. Өзара синонимдік қатар түзе алатын үстеулерді қалталарға жіктеп салыңдар.

Әрең, өте, шапшаң, ақырындап, әзер, баяу, зорға, шабан, аса, тым, дереу, лезде, жылдам.

1-қалта	2-қалта	3-қалта	4-қалта

10.1. Тыныс белгілері. Сөйлем соңында қойылатын тыныс белгілері

1-тапсырма. Ұнтаспадан 25-аудиомәтінді тыңдаңдар.

A Мәтін мазмұнына сәйкес мәтелді таңдаңдар. Ойларыңды дәлелдендер.

1. Арман – адамға қанат. 2. Армансыз адам алысқа бармас.

B Мәтіннен естіген дәйексөздерді жазып алып, өз пікірлеріңді білдіріңдер.

ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ

Тыныс белгілері (пунктуация) – жазуға тән шартты белгілер жүйесі. Тыныс белгілері ойды түсінікті етіп жеткізу, пікірді анық білдіру үшін қолданылады.

Пунктуация

Пунктуация термині латынның «punctum» – *нүкте* деген сөзінен алынған. Бұл термин:

- тілдегі әліпбиге еңбейтін графикалық таңбалар жиынтығы;
- тыныс белгілерін дұрыс қою жөніндегі ереже;
- *тыныс белгілері* деген мағынаны береді.

Сөйлем хабарлау, баяндау, сұрап білу, жауап алу, талап ету, түрлі көңіл күйді білдіру мақсатында айтылады. Осыған орай сөйлем соңында **нүкте** (.), **сұрау белгісі** (?), **леп белгісі** (!) және **көп нүкте** (...) қойылады.

Нүкте	Сұрау белгісі	Леп белгісі	Көп нүкте
<p>– хабарлы сөйлем және екпінсіз айтығын тілек мәнді сөйлемдерден кейін;</p> <p>– адамның аты-жөнінің бас әріптері қысқартылып алынғанда: <i>А.Байтұрсынов, М.Әуезов</i> ;</p> <p>– <i>тағысын тағылар, тағы басқа</i> деген сөздер қысқартылып жазылғанда: <i>т.т. ., т.б. .;</i></p> <p>– <i>жыл, ғасыр</i> сөздері қысқартылып жазылғанда қойылады: 2018 ж.</p>	<p>– жауап алу мақсатында айтылған сөйлемнің соңына;</p> <p>– сұрау есімдіктері арқылы жасалған сұраулы сөйлемдерден кейін;</p> <p>– <i>ма, ме, ба, бе, па, пе, ша, ше</i> сұраулық шылаулары қатысқан сұраулы сөйлемдерден кейін қойылады.</p>	<p>– <i>қандай, немен</i> есімдіктері таңдану, қуаныш мағынасын білдіргенде;</p> <p>– ерекше көңіл күйді білдіретін <i>гажар, тамаша, керемет</i> сияқты сөздер қатысқан сөйлемдерге қойылады.</p>	<p>– аяқталмаған ойды тұспалдап беру кезінде;</p> <p>– айтылуға тиісті ойдың аяқталмай қалғанын білдіру үшін;</p> <p>– мағынасы контекст арқылы ұғынылатын айтуға ыңғайсыз, тұрпайы сөздердің орнына;</p> <p>– біреудің шығармасын ықшамдап алғанда ойдың үзілген жеріне қойылады.</p>

2-тапсырма. Мәтіннің әр азатжолынан бір-бір сөйлемді сұраулы сөйлемге айналдырып жазыңдар.

«Samsung» компаниясы бүктелмелі экраны бар жаңа смартфонды таныстырмақ. Бұл смартфонның басты артықшылығы – жай ғана әмиян ретінде бүктеп, қалтаға салып жүруге ыңғайлы.

Біріккен Араб Әмірлігінде әлемдегі алғашқы робот-полицей жұмысын бастайды. Робот сенсорлы экраны арқылы адамның түрін сканерлейді және даусын ажыратады. Түрлі сауалдарға жауап беру қызметін де атқарады. Бұл роботтар адасқан туристерге жол көрсету, құқық бұзушылықты видеоға түсіру немесе тәртіп сақшыларын жылдам шақыру жұмыстарына арналған.

2017 жылы Ресей жасанды жүректі таныстырды. Оның көмегімен донорлық жүректі

күтетін емделушінің өмірін 3-5 жылға созуға болады. Жасанды жүректі пластик, титан және тот баспайтын болаттан жасайды. Бұл жүректің массасы адам салмағына байланысты 300–650 граммды құрайды.

7km.kz

3-тапсырма. Көркем шығармадан лепті сөйлемге мысалдар тауып жазыңдар. Леп белгісінің қойылу себептерін түсіндіріңдер.

4-тапсырма. Сөйлемдердің соңына тиісті тыныс белгілерін қойыңдар. Себебін түсіндіріңдер.

«ЭКСПО-2017» көрмесіндегі қазақстандық «Нұр әлем» павильонында күн энергиясымен жүретін көліктер қойылған. Қазіргі таңда күннен қуат алатын темір тұлпарларды тізгіндеу «арман» болғанымен, болашақ ұрпақ үшін қажеттілігі көп.

Төбесінде күн панелі, ортасында күн батареясы орналасқан көліктердің бірі – «Стелло» деп аталады. 2013 жылы Нидерланды елінде құрастырылған күн-көліктің жалпы ұзындығы төрт метр, ені бір метрден асады. Ол «күн сәулесімен жүретін әлемдегі алғашқы отбасылық көлік» саналады. Төрт адамға шақталған темір тұлпар сағатына 130 шақырымды бағындыра алады. Ал жаңбырлы күндері және түн мезгілінде энергиялық қуаты 700 шақырымға дейін жетеді.

Жанар-жағармайсыз жүретін көліктердің қатарында «Бо Круизер» атты неміс машинасы да орналасқан. Бір адамға арналған көлік сағатына 120 шақырымды бағындырады. Күн сәулесі болмаған күндері жинақ энергиясы 500 шақырымға дейін жетеді деп жоспарланған.

Ал күн энергиясынан қуат алатын ұшақ туралы естіп пе едіңіз? Мұндай әуе көлігін Швейцария мемлекеті жасап шығарған «Солар Импульс» атты екі адамдық ұшақ 40 шақырымға дейін жарықтың көмегімен самғай алады. Мұнда 17 мың күн панелі орналасқан. «Бұл – өте тамаша өнертабыс. Қолданысқа енер болса, шаруашылық мақсатына қолдануға әбден ыңғайлы әрі тиімді», – дейді көрме мамандары.

Ең бастысы, бұл көліктердің қай-қайсысы да экология үшін оңтайлы. Ал Қазақстан «баламалы энергияға» негізделген мұндай жобаларға ерекше маңыз берері сөзсіз.

atpress.kz

5-тапсырма. Өленді рөлге бөліп оқыңдар.

Тыныс белгілерінің айтысы

Класта
Қаптаған құрдасқа
Лепіріп, көпіріп,
Леп белгісі сөйледі.
Сөз нұсқасы бір басқа,
Сөйлегенде бүй деді:
– Сен жай бір ноқатсың,
Тау емес, шоқатсың.
Мүләйім, момынсың,
Сүренсіз қонырсың.
Жүресің соңында,
Жігер жоқ бойыңда.

Сен кері үтірсің,
Құныссың, бүкірсің.
Аяққа оралғысың,
Алмайсың ел алғысын!

Имиген сұрақ белгісі,
Сені кім келер көргісі?!
Жылауықсың, сұрауықсың,
Шүбәшілсің, күнәмшілсің.

Тырбиған тырнақша,
Сен бейпіл бір лақса.
Сөзді де қамайсың,
Бізді де қамайсың,
Тонады дейсің бе,
Қымтайсың,
Шымқайсың,
Несіне орайсың?!

Көп нүкте-ау, көп нүкте,
Бір көнбейсін бірлікке:

Бізді қуып шығасың,
Ұнамасың, ұнасын
Сөз аяғын жұтасың,
Сонымен не ұтасың?!

Керілген сызықсың,
Бас бұзар бұзықсың.
Сөзді сөзден бөлесің,
Пықтайсың – кересің.

Сен бізден басқасың,
Жаққа ұқсас жақшасың.
Айырып үйірден,
Қысасың бүйірден.
Біз саған жылқы ма,
Үйірлеп пірген?!

Әй, қос нүкте, нашарсың,
Жұрттың алдын тосасың.
Сөз ергенге соңыңнан,
Сен қалайша тасасың...

Өзгені даттады,
Өзін тек мақтады:

Түсіндірме сөздік

Шоқат – шоқиып тұрған төбешік, қырат.

Құныс – денені тік ұстамай, бүкшию, бүкірею, иілу.

Бейпіл – дөрекі.

Шүбәшіл – күдіктенгіш, күмәнданғыш.

– Мен лептімін,
Мен ептімін.
Жалындымын,
Сарындымын!
Бүгілмеймін,
Нілмеймін!
Мен – леп белгісі,
Кімнің тең күші!!!

Сен көбіне көпіресің,
Өткенде күн өкінесің.
Кішіпейіл, міне, біз,
Өз орнымызды білеміз,
Жеңілтегіңе күлеміз!

Қалам ойда-жоқта шыға келді,
Тыныс белгілері бұға берді:

Ұмыт қалған сызықша,
Леп белгісі сөз ұқса,
Айтылмақты
Айтып бақты:

– Айтқанға көнесіңдер,
Айдауға жүресіңдер.
Қаласам, қағаз жазсам,
Өмірге келесіңдер.

* * *

– Бәлекеймін,
Дәнекермін.
Сөз арасын
Жымдастырамын,
Мағынасын
Жалғастырамын.

Біткен де жоқ сөз әлі:
Иә, орнын тапқан озады.

М.Әлімбаев

А Өлеңнен ауызекі сөйлеу тілінің ерекшеліктерін тауып жазыңдар.

Әй, тырбиған,

Ә Өлеңде кездескен тыныс белгілерінің қызметтерін, ерекшеліктерін сипаттаңдар.

Б Өлең жолдарының соңына қойылған тыныс белгілеріне мұқият қарап, қойылу себептерін түсіндіріңдер.

6-тапсырма. Өлеңді оқып, тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер.

Арманда, ұлым!

Кім боласың,
Қандай өмір сүресің,
Ол — өзіңнің үлесің.

Болса ақылың, біл мынаны: жалғанда,
 Жолай көрме арманы жоқ жандарға!
 Арманда, ұлым, арманда!
 Арманда, ұлым, ақтық демің қалғанда!

Бүкіл өмір, бүкіл дүние, бар жалған,
 Жадыңда ұста: жаратылған арманнан!
 Өмірінің аяғы жоқ, басы жоқ,
 Өлген артық армансыз боп қалғаннан.

Айтқанымды жөн де, мейлі, жөн деме,
 Арманда, ұлым, қия деме, өр деме.
 Шығып ал да арманыңның шыңына,
 Қира мейлің, күйре мейлің, дөңгеле.

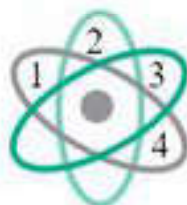
М.Мақатаев

А Өлеңдегі түйінді ойларды қарасөзге айналдырып жазыңдар.

7-тапсырма. Орбита жолының 4-тапсырмасын орындаңдар.

4. Күнделікті өмірде, тұрмыста қолданып жүрген техникалық құралдардың шығу тарихы туралы мәлімет жинаңдар.

10.2. Үтір. Сызықша. Қос нүкте

1-тапсырма. Суреттерді байланыстырып әңгімелендер.

2-тапсырма. Үнтаспадан 26-аудиомәтінді тыңдаңдар.

А Мәтін құрылымына талдау жасап, әр бөлімге ат қойыңдар.

Ә Берілген суреттерді мәтінмен байланыстырыңдар.

Күн сағаты

Астрономиялық сағат

Квадрант

Б Мәтіннен алынған сөйлемдердегі сызықшаның қойылу себебі неде? Өз болжамдарыңды айтыңдар.

1. Ұлықбек есімімен бірге аталатын нысан – Самарқандағы астрономиялық обсерватория.
2. Бұл – Ұлықбектің ғылым мүддесін көздеп, болашақ үшін салдырған асыл мұрасы.
3. Обсерваторияның негізгі мақсаты – дәлдігі өте жоғары бақылаулар жасау.

В Берілген термин сөздерді пайдаланып, мәтін мазмұны бойынша сұрақ құрастырыңдар.

астрономия

математика

обсерватория

биіктік

телескоп

қондырғы

Үтір, сызықша, қос нүкте, нүктелі үтір, тырнақша, жақша сөйлем ішінде қойылатын тыныс белгілер қатарына жатады. Олар сөйлем ішіндегі сөздердің мағынасы мен қолданылу себептерін даралап көрсету үшін қойылады.

Сөйлем ішінде ең көп қолданылатын белгінің бірі – **үтір**.

бірыңғай мүшелердің арасына: *Талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым – ойлап қой, Бес асыл іс, көнсеңіз (Абай).*

қаратпа, қыстырма сөздерден кейін қойылады:
Үтірлер. *ойын арзан, күлкі қымбат (Абай).*

Сызықша сөйлемдегі белгілі сөзді ерекшелеп көрсету және мағынасы ыңғайлас сөздерді топтап айту үшін қойылады.

бастауыш та, баяндауыш та зат есімнен болғанда: *Кітап – білім бұлағы;*
бастауыш та, баяндауыш та заттанған сын есімнен болғанда: *Адамның жаманы – мылжың, жақсысы – жо-март (Ж.Баласағұн);*
бастауыш та, баяндауыш та сан есімнен болғанда: *Бес жерде бес – жиырма бес.*

бірыңғай мүшелерден кейін тұратын жалпылауыш сөздің алдына: *Өнер де, білім де, нәтиже де – бәрі талап-тыдан шығады.*

төл сөз бен автор сөздері арасында қойылады:
– *Уай, мынауың болмайды, – деді, түсінемісің дегендей көзіме қадала қарап. – Ең алдымен, адамға бас керек (Ғ.Мүсірепов).*

төл сөздің алдынан келген автор сөзінен кейін **қос нүкте** қойылады: *М.Әуезов: «Күшіңе сенбе, адал ісіңе сен», – дейді.*

жалпылауыш сөз бірыңғай мүшелерден бұрын тұрса, жалпылауыш сөзден кейін **қос нүкте** қойылады: *Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы*
Қос нүкте (Абай).

3-тапсырма. Қате қойылған тыныс белгілерін тауып, түзетіндер.

1. Бірлік – түбі береке
Береке түбі – мереке.

Халық ауыз әдебиетінен

2. Бакыт әр адам ұмтылатын – мақсат.

Әл-Фараби

3. Қырықтың бірі: қыдыр.

Халық ауыз әдебиетінен

4. Ат жаманы, сүріншек, ет жаманы, шеміршек.

Халық ауыз әдебиетінен

5. Тапқыр адал ақ ниет адамдардың
Алданбайсың артынан ере берсең.

Ш.Құдайбердіұлы

6. Жүрегі жұмсақ білген құл,
Шын дос таппай тыншымас.
Пайда, мақтан бәрі: тұл,
Доссыз ауыз тұшымас.

А.Құнанбаев

4-тапсырма. Тіісті тыныс белгілерін қойып, Абайдың нақыл сөздерінің мағынасын түсіндіріңдер.

1. Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар бірі надандық екіншісі еріншектік үшіншісі зұлымдық
2. Егер ісім өңсін десең ретін тап
3. Пайда залалды айыратұғын қуаттың аты ақыл
4. Адам баласы адам баласынан ақыл ғылым ар мінез деген нәрселермен озады.
5. Еңбек қуаныш жалқаулық арылмас азап
6. Жаман дос көленке басыңды күн шалса қашып құтыла алмайсың басыңды бұлт алса іздеп таба алмайсың.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Астрономдар аспан денелерін зерттеу үшін әртүрлі телескоп пайдаланады. Бірнеше телескоп орналасқан ғылыми ғимаратты обсерватория деп атайды. Ғарыш обсерваториялары – ашық ға-

рыштағы қуатты телескоптар. Бұл телескоптар алыс орналасқан ғаламшарларды, галактикаларды және ашық ғарыштың басқа да нысандарын зерттеуге арналған.

Ғалымдар әзірге бір ғана ғаламшар – Жерде ғана тіршілік бар деп есептейді. Адам өмір сүру үшін не қажет? Біріншіден, құрамында оттегі бар ауа қажет. Екіншіден, адам, жануар, өсімдік үшін қажетті су керек. Үшіншіден, тірі организмдердің өмір сүруіне қолайлы ауаға, суға, жерге қажетті жылу керек. Біздің жерімізді Күн жылытып әрі жарық беріп тұр. Адам баласы бұған мұқтаж. Төртіншіден, біз жердің тартылыс күші арқасында жер бетінде жүріп, су айдынында жүзіп, түрлі құрылыс салып, тіршілік жасаймыз.

Ал ғарыш кеңістігінде, күн жүйесінің өзге ғаламшарларында не бар? Онда қараңғы, суық, тартылыс күші жоқ. Жерге жақын орналасқан ғаламшарларда да адам тіршілік ете алмайды. Меркурийде ауа қабаты жоқ. Онда күндіз өте ыстық, түнде өте суық. Шолпанда ауа улы газдан тұрады. Марста су жоқ, жерге қарағанда суық. Юпитер, Уран, Сатурн, Нептунда тіршілік жоқ. Бұл ғаламшарлар өте қою газдан тұрады, қатты жер жоқ. Плутон – жерден ең қашық орналасқан ғаламшар, ол мұзбен қапталған.

«Ғалам» энциклопедиясынан

A Мәтінге сәйкес кестені толтырындар.

Тірек сөздер	
Негізгі ой	
Мәтіннің тақырыбы	

B Берілген ойға мәтіннің қай бөлігі сәйкес келетінін табындар. Анықтаңдар.

Өзге ғаламшарда тіршілік жоқ.
 Обсерватория – ғарыш кеңістігін зерттейтін орын.
 Жер – тіршілік мекені.

Б Мәтіннен есімдіктерді тауып, мағыналық түрлерін ажыратындар.

В Мәтінде кездескен тыныс белгілерінің қойылу себебін анықтандар.

6-тапсырма. Өлеңді оқып, тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер.

Сен ғылымға болсаң ынтық,
Бұл сөзімді әбден ұқ.
Білгеніңнің жақсысын қыл,
Білмегеніңді біле бер.

Өнеріңді құр шірітпе,
Орнына анық жұмсамай.
Өкініші кетпес оның,
Өз ойыңда босқа өлер.

Білген ердің бол шәкірті,
Білмегенді қыл шәкірт.
Үйренуге қылма намыс,
Үйретуге болма кер.

Қай ғылымды білсеңіз де,
Қазір оны елге жай.
Құр ішінде кеткенінше,
Пайдалансын өзгелер.

Ш.Құдайбердіұлы

А Өлеңнен етістіктерді тауып, құрамына қарай талдандар.

7-тапсырма. Мәтінді оқып, тыныс белгілердің қойылуына назар аударындар.

Ғылыми жаңалықтар шамамен әр он жыл сайын екі есе артып, ақпарат та бірнеше есе көбейе түседі. Ақпараттардың миллиондаған адамға тез арада жетуі үшін жоғары жылдамдықты арнайы байланыс жүйесі қажет. Ақпараттардың әлемге жылдам таралуын интернет, радио, теледидар, мерзімді басылымдар қамтамасыз етеді.

Қазір гі кезде ғылым мен технологияның даму жылдамдығының артқаны сонша, ашылған ғылыми жаңалықты қолданысқа енгізу көп уақытты талап етпейді. Мәселен, интернет соңғы жылдары әлем байланысының ең ірі арнасына айналды.

Қазіргі уақытта ғаламторды пайдаланбайтын адам кемде-кем. Әркім өз мақсатына қарай қажетті ақпаратты жылдам алғысы келеді. Дегенмен қоғамда ғаламтордың пайдасымен қатар, зияны да үлкен талқыға түсуде. Сондықтан ғаламторды тиімді пайдалануды біле жүрген артық болмайды.

Ғ.Отарбаева

А «Ғаламтордың пайдасы мен зияны» тақырыбы бойынша деректер жинақтай отырып, графиктік мәтін немесе диаграмма құрастырындар.

Ә Мәтіннен үстеулерді тауып, мағыналық түрлерін ажыратындар.

8-тапсырма. Қанатты сөздерді оқып, тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріндер.

1. Адамның басшысы – ақыл, жетекшісі – талап, шолушысы – ой, сынаушысы – халық, қорғаушысы – сабыр, қорғанышы – мінез, ең қымбаттысы – ар, таусылмайтыны – арман, барлығынан қымбаттысы – өмір.

Ш.Уәлиханов

2. Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы-жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады.

А.Құнанбаев (32-қарасөзінен)

3. Адам әрекетін ақыл, сана, сезім, жүрек билейді. Сондықтан адам бойынан алдымен мейірім, рақым, әділет, шапағат, ар-ұят табылуы керек.

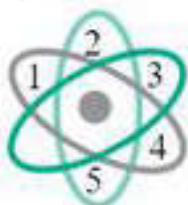
Ш.Құдайбердіұлы

А Берілген қанатты сөздерге қатысты ой бөлісіндер. Ортақ тұстарын табындар.

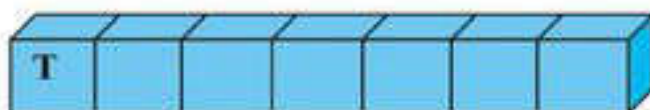
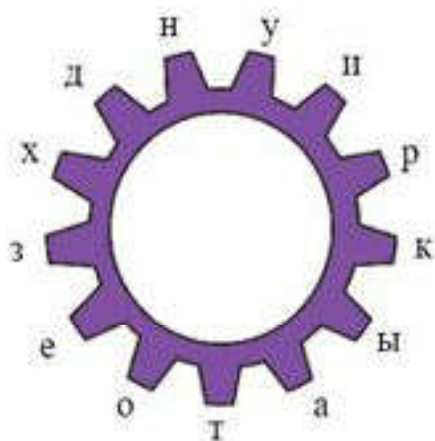
9-тапсырма. Орбита жолының 5-тапсырмасын орындаңдар.

5. Ғылым мен техниканың кез келген саласы бойынша жаңалық ашқан ғалым туралы ақпарат жинаңдар.

10.3. Тырнақша. Жақша. Нүктелі үтір

? **1-тапсырма.** Арасына бір әріп тастап, әріптерді тізбектей орналастырсаңдар, түрлі машиналардың, құралдардың жалпы атауын оқи аласыңдар.

👂 **2-тапсырма.** Ұнтаспадан 27-аудиомәтінді тыңдаңдар.

🗣️ **А** Тірек сөздерді пайдаланып, мәтін мазмұнын баяндаңдар.

🗣️ **Ә** Мәтін бойынша төмендегі ақпараттардың дұрыс-бұрыстығын дәлелдендер.

Ақпарат	Шын	Жалған
1. Мәтін публицистикалық стильге жатады.	Себебі, ... Мысалы, ...	Себебі, ... Мысалы, ...
2. Ауызекі сөйлеу тілінің ерекшеліктері қамтылған.	Себебі, ... Мысалы, ...	Себебі, ... Мысалы, ...
3. Мәтін көркем әдебиет стилімен жазылған.	Себебі, ... Мысалы, ...	Себебі, ... Мысалы, ...

Мағынаға байланысты қойылатын тыныс белгінің бірі – **тырнақша**. Тырнақша мынадай жағдайларда қойылады:

- дәйексөздер, сөйлем ішінде келтірілген мақал-мәтел, канатты сөздер тырнақшаға алынады. *«Көп түкірсе – көл», – дейді дана халқымыз ;*
- газет, журнал, кітап және т.б. аттары тырнақшаға алынады. *«Ана тілі» газеті ;*
- зауыт, фабрика, машина, ұйым атаулары тырнақшаға алынады. *«Рахат» кондитерлік фабрикасы ;*
- объекті етіп алынған жеке сөз, дыбыс тырнақшаға алынады. *«Қазақ тілі» – негізгі пәннің бірі ;*
- біреудің сөзін өзгертпей, сол калпында қолданғанда тырнақшаға алынады. *«Сен де бір кірпіш дүниеге, кетігін тап та, бар қалан», – дейді Абай ;*
- кекету, ажуалау және кері мағынада айтылған сөздер тырнақшаға алынады. *Қоян «батыр» қорыққаннан зыта жөнелді (Ертегіден).*

Жақша – жұптанып қолданылатын тыныс белгісі. Жақша мынадай жағдайларда қойылады:

- белгілі сөздерді түсіндіру үшін оның аудармасы, синонимі, екінші бір тілдегі баламасы беріледі де, жақшаға алынады. *Техника (гректің «техне» сөзінен шыққан) шеберлік, өнер, қабілет деген ұғымдарды білдіреді ;*
- алынған дәйексөз, мысал кімдікі екендігін және қайдан алғандығын көрсету үшін соңынан жазылған кітаптың аты, авторы т.б. жақшаға алынады.

Жарық көрмей жатсаң да ұзақ, кең тілім,

Таза, терең, өткір, күшті, кең тілім (М.Жұмабаев) ;

- драмалық шығармалардағы автордың түсініктемелері, кейіпкерлердің мінез-құлқын, қимыл-әрекетін т.б. білдіретін сөздер жақшаға алынады. *Сабыр (Жәлелге күле қаран). Әрине! Талатты ерге нұр жаусын! (Күліседі) (М.Әуезов).*

Нүктелі үтір – сөйлемдер аражігіне қойылатын тыныс белгісі. Нүктелі үтір мынадай жағдайларда қойылады:

- мағыналық тұтастығы бар, рет-ретімен әріптер не сандар арқылы санамаланып айтылатын сөйлемдерден кейін нүктелі үтір қоюға болады .

Оқушының міндеттері:

а) білім ату;

ә) мектепшілік оқу-тәрбие ережелерін орындау;

б) мектеп кеңесінің бұйрықтарын орындау.

- мазмұны әуендес болып келетін бірыңғай сөйлемдердің әрқайсысынан кейін нүктелі үтір қойылады.

Бақпен асқан патшадан мимен асқан қара артық;

Сақалын сатқан кәріден еңбегін сатқан бала артық (А.Құнанбаев).

3-тапсырма. Көп нүктенің орнына тиісті тыныс белгілерін қойып, қойылу себептерін түсіндіріңдер.

1. 1769 жылы француз әскеріне арналып өздігінен жүретін көлік ... әскери трактор ... шығарылды.
2. Германиялық өнертапқыш 1885 жылы ...Атсыз арба... деп аталатын автокөлік жасап шығарды.
3. Қазіргі автокөліктердің сипатына мыналар жатады...
 - а) толық жабдыкталуы...
 - ә) жүрісіндегі жеңілдік...
 - б) климаттық бақылау...

«Көліктер» энциклопедиясынан

4-тапсырма. Тырнақша, жақша, нүктелі үтірдің қойылу себептеріне байланысты екі мысалдан жазыңдар.

5-тапсырма. Тыныс белгілерінің қойылу себептерін түсіндіріңдер.

1. «Жасуша», «ұша», «ағза» – биологияның негізгі терминдерінің бірі.
2. «Бал дәурен» балалар қоғамдық ұйымы – тәрбиелік мәселелермен айналысатын ұйым.
3. «Мөлдір бұлақ», «Айгөлек» журналдары біздің танымымызды кеңейтеді.
4. Қазақта «Жігітке жеті өнер де аз» деген сөз бар.
5. «Оқысаңдар, балалар, Шамнан шырақ жағылар», – деп Ыбырай атамыз оқудың маңыздылығын түсіндірген.

6-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Тұрмыстық заттар тарихы

Кіржұғыш мәшине. Бұрында адамдар киімді онай жуу үшін өте қарапайым мәшинелерді пайдаланған. Кірді шанаққа салып, қолтұткамен айналдырған. Шанақтағы кір айналып, баяу жуылған. Бұл бәрібір қолмен жуғаннан онай болған. Кейіннен кіржұғыш мәшинелер электрлі мотормен жабдыктала бастайды. Ал қазіргі толық автоматтандырылған кіржұғыш мәшине 1937 жылы пайда болды.

Тоңазытқыш. Ежелгі мысырлықтар кеуек ыдыстарға құйылған суды құлдарға желпуішпен желпіткен. Сөйтіп,

ыдыстағы су салқындатылған. Мыңдаған жылдан кейін ежелгі мысырлықтардың тәжірибесі тоназытқышқа қолданылған. Судың орнына барынша күшті салқындататын басқа сұйықтық таңдалған. Олар арнайы түтіктерде жасырылған. Мұнда сұйықтық бірден буланады. Бұдан тоназытқыштың іші қатты салқындап, ішіндегі заттарды суық күйінде сақтауға көмектескен.

Шаңсорғыш. Жүз жыл бұрын бір сайқымазақ компрессордың резенке шлангісінің жерге қалай құлап түскендігін көзі шалып қалады. Ауа ағысы құйын тұрғызып түтеп кетеді. Сайқымазаққа бұл жана идея туғызады. Ол компрессор сатып алады да, цирк алаңына тозаң толған кілемді құшақтап шығып:

– Халайық, біз қазір мына кілемді шаннан арылтамыз! – деп жариялап,

кілемге сығылған ауаның ағынын бағыттап қояды. Бірақ маңайды шаң-тозаң басып кетеді. Алдыңғы қатарда отырған көрермендер түшкіріп-пыскырып, жөтеле бастайды. Олардың ақ жағалары лезде сұр бояуға оранады. Күллі цирк күлкіге қарқ болады. Бірақ көрермендер арасында инженер Губерт Бут та отырған еді. «Бәлкім, шынымен де кілемді тазалауға болар ма еді? Тек ауа шанды үрлеп емес, керісінше өзіне сорып алуы қажет!» деген ойға қалады. Шаңсорғыш осы ойдың желісімен дүниеге келді. Онда түтіктен ауаны сорып алып,

Түсіндірме
сөздік

Кеуек – іші бос қуыс.

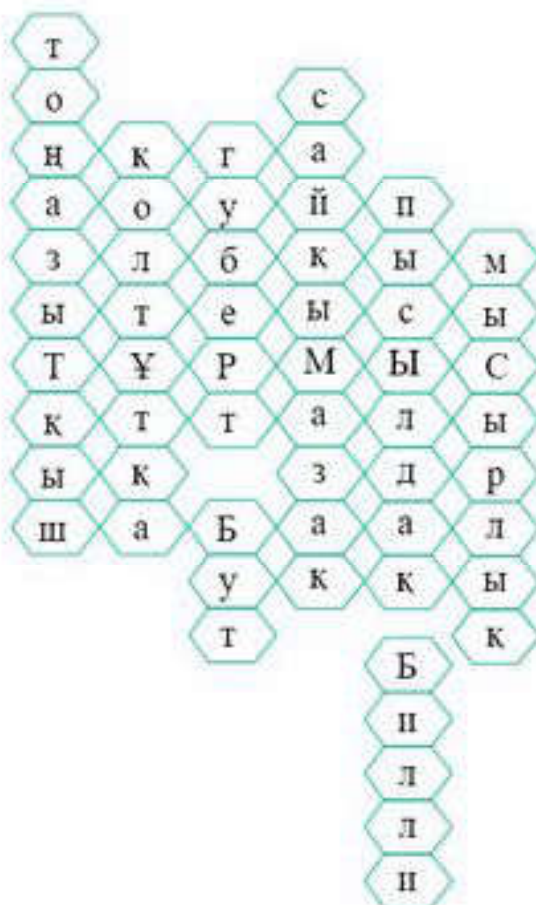
Шанақ – арба мен машиненің сыртқы қорабы.

елек арқылы айдайтын компрессор орналасқан еді. Тозаң електе қалып, таза ауа қайтадан бөлмеге шығады. Бут шаңсорғышы «Пысылдақ Билли» деп аталды және оның үлкен болғандығы соншалық, оны ат күймесімен тасып жүрген.

«Тамаша» энциклопедиясынан

А Мәтіннен алынған ақпараттар негізінде сұрақ дайындаңдар.

Ә Мәтінді (қажет болса ғаламтор материалдарын) пайдаланып кестені толтырыңдар. қазіргі тұрмыстық техникалармен салыстырыңдар.

Сұрақтар	Кіржуғыш мәшине	Тоңазытқыш	Шаңсорғыш
Қашан пайда болды?			
Қалай пайда болды?			
Кім ойлап тапты?			

Б Қарамен берілген сөздерді мағыналас сөздермен ауыстырып жазыңдар.

Халайық, біз қазір мына кілемді шаңнан арылтамыз .	тазартамыз/ ажыратамыз
Шаңсорғыш осы ойдың желісімен дүниеге келді .	пайда болды/калып- тасты
Ақ жағалары лезде сұр бояуға оранады .	айналады/жамылады
Сайқымазақ компрессордың құлап түскенін көзі шалып қалды .	көз тастады/байқап қалды

В Мәтіннен сызықша, тырнақша қойылған сөйлемдерді тауып жазып, тыныс белгісінің қойылу себептерін түсіндіріңдер.

Г Етіс түрлерін тауып, жасалу жолын көрсетіндер.

7-тапсырма. Мәтінді оқып, тырнақшаның қойылу себебін түсіндіріңдер.

Теледидарды қашықтықтан басқару құралын өткен ғасырдың 60-жылдары қазақ ойлап тапқан. Ол кезде Ленинград сурет академиясының студенті Шәкен Ниязбеков өнертабысымен әлемге әйгілі болам деп ойламаған еді.

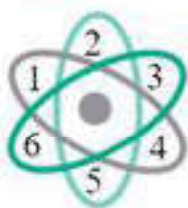
Көк байрағымыздың авторы Шәкен Ниязбековтың әлемдік жаңалығы 1964 жылы Чехословакияда өткен халықаралық байқауда бас жүлдеге ие болады. Қазақтың өнертабысы Ленинградтағы көрмеге де қойылады. Алайда тансық бұйым ұрыларға «жем» болып кете барады.

Қылмыскерлерді анықтау үшін Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің қызметкерлері де жұмылады. Сөйтсе, қазақтың төлтумасына «жиендік жасаған» жапондықтар екен. Олар қылмыстың өтеуіне Шәкен ағаға 20 мың сом айыппұл төлейді. Салыстыру үшін айтсақ, ол кезде «Волга» көлігінің құны 4 мың сом болатын.

mir.kz

8-тапсырма. Орбита жолының 6-тапсырмасын орындандар.

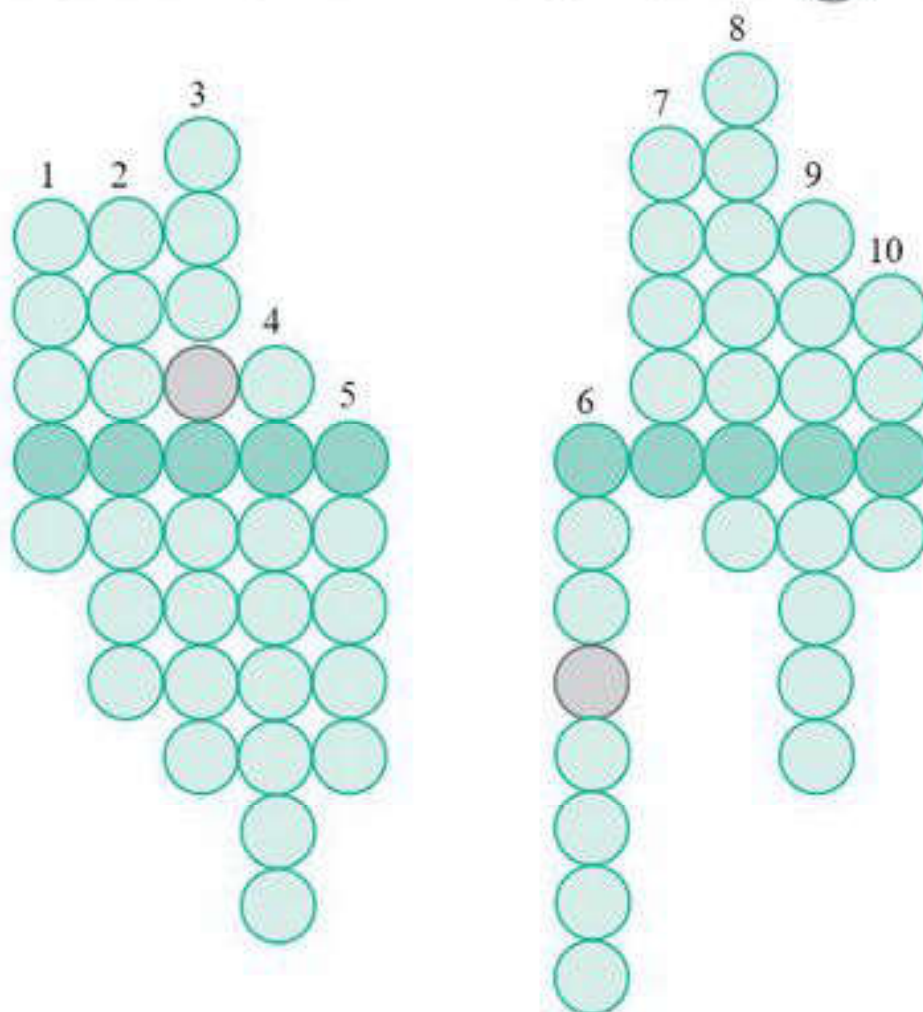

6. Қазіргі кездегі жаңа тұрмыстық техникалар, түрлі заманауи көліктер туралы ақпарат жинаңдар.

10.4. Қайталау

1-тапсырма. Сөзжұмбақты шешіндер. Мұндағы – бос орын.

1. Белгілі бір ойдың аяқталуына байланысты қойылатын тыныс белгі.

2. Ұзын көлбеу түріндегі тыныс белгісі.

3. Автор сөзінен кейін қойылатын тыныс белгісі.

4. Дәйексөздерге қойылатын тыныс белгісі.

5. Жауап алу мақсатындағы сөйлемдерге қойылатын тыныс белгісі.

6. Сөйлемнің басында қолданылатын дыбыстың жазудағы таңбасы.

7. Көп ... белгілі бір себептермен ойдың аяқталмай қалғандығын білдіреді.

8. ... үтір қойылған сөйлемдерді жеке-жеке қолдануға болады.

9. Тыныс белгі – жазуға тән шартты ... жүйесі.

10. Қарапқа сөзден кейін қойылатын тыныс белгісі.

2-тапсырма. Ребусты шешіндер. Жасырылған сөздер туралы пікір алысыңдар.

1. Н +

2.

'''

3.

3-тапсырма. Өлеңдерді мұқият оқып, көп нүктенің орнына қойылатын тыныс белгілерін табыңдар. Себебін түсіндіріңдер.

ҮТІР

Мен үтірмін ... үтірмін,
Міндетімді түсіндім.
Күрделі ойды көремін,
Сөйлем ... сөзді бөлемін.

Болмаса егер үтірлер,
Жүйелі ой-пікірлер,
Жетпейді де анық боп,
Жаңылысар халық көп.

НҮКТЕ

Мен нүктемін ... нүктемін,
Сөйлем соны ... күткенім.
Жағаласып тұрмаймын,
Ойды толық тыңдаймын.

Сауаты бар әр адам
Шығармайды санадан.
Ой біткенше бағамын,
Сосын орын табамын ...

СҰРАҚ БЕЛГІСІ

Тосын тиер құлаққа,
Неше түрлі сұраққа
Үңіліп мен қаламын,
Нақты жауап аламын ...

«Қанша ...», «нешеу ...», «неше ...» деп,
Тольқтаймын еселеп.
«Қандай ...», «қай ...» деп жан-жақты
Анықтаймын әр затты ...

ЛЕП БЕЛГІСІ

Санаңа тез жеткім кеп,	Қуанып не жынданып,
Сөйлеймін мен екпіндеп ...	Қайғырып не мұңданып ...
Жай сөйлеу жоқ дағдымда,	Сөйлегенге леп берем,
Мағына да бар мұнда.	Үнсіздікті жек көрем ...

СЫЗЫҚША

Жақсы бала талапты	Жазам десең сауатты,
Актарып бір паракты,	Болғаның жөн жауапты.
Білгісі кеп қызыкса,	Диалогте, төл сөзде
Сыр айтады сызыкша ...	Оның орны болса өзге.

ҚОС НҮКТЕ

Атын қойып автордың,	Мысал үшін бұл былай ...
Жазсаң ойды тапқыр бір,	Ұлы ұстаз Ыбырай ...
Аты-жөннің соңына	...Кел, балалар, оқылық,
Қос нүкте қой соңыра.	Деді оқуға шақырып ...

ТЫРНАҚША

Тыңда ойланып жөн сөзді,	...Менің атым – Балдырған ...
Журнал атын, төл сөзді	Балаларды таң қылған
Тырнақшаға аламыз,	Басылыммын қымбатты
Міне, былай, қараныз ...	Деп ...Балдырған ... үн қатты.

«Балдырған» журналынан

4-тапсырма. Өлең мазмұнын басшылыққа алып, тыныс белгілерінің өзіндік ерекшеліктерін, қызметтерін айтыңдар.

5-тапсырма. Берілген сызба бойынша сөйлем құрастырыңдар.

1. «_____», – _____.

Үлгі : «Бес нәрседен қашық бол», – деді Абай.

2. – _____ ? – _____ .

3. – _____ ? – _____ .

4. – _____ ? – «_____».

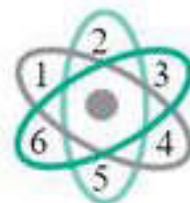
5. – _____ ? – «_____», – _____ .

6-тапсырма. IV тоқсанда өткен «Ізденейік» айдарындағы тапсырмалар бойынша жинақтаған ақпараттар негізінде жоба жұмысын дайындап, көпшілік алдында қорғандар.

IV тоқсанға ұсынылатын жоба тақырыптары

Тілдік бағдар

Жоба мәтінде тыныс белгілерінің барлық түрін пайдаланып, 6-сыныпта өтілген әдеби тіл нормаларын қолданыңдар.

1-жоба тақырыбы: ЗАМАНАУИ КІТАПХАНАЛАР

Танымдық бағдар

Орбита жолының 1–3-тапсырмаларындағы жинаған материалдарыңды пайдаланып, Қазақстанда заманауи кітапхана ашуға байланысты өз ой-ұсыныстарыңды сурет, макет, презентация түрінде жеткізіндер.

2-жоба тақырыбы: ЖАҢА ҒАСЫР ЖЕТІСТІКТЕРІ

Танымдық бағдар

Орбита жолының 4–6-тапсырмаларында жинаған материалдарыңды пайдаланып, болашақта ғылым мен техника дамуының өмірімізге әкелетін өзгерістері туралы жоба, презентация дайындаңдар.

Әдебиеттер тізімі

1. *Ахметов Ә.* Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: Ғылым, 1995. – 176 б.
2. *Айгабылұлы А.* Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Зият-пресс, 2007. – 66 б.
3. *Әбуханов Ғ.* Қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 1982. – 284 б.
4. *Бизақов С.* Синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 640 б.
5. *Исаев С.* Қазақ тілі. – Алматы: Өнер, 2007. – 2008 б.
6. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. – Алматы: Арыс, 2004. – 784 б.
7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-пресс, 2008. – 968 б.
8. *Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә.* Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 264 б.
9. Орфографиялық сөздік. – Алматы: Дәуір, 2013. – 720 б.
10. *Сыздық Р.* Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгісі, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. – 532 б.
11. *Сыздық Р.* Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел – шежіре, 2014. 4-том, – 412 б.
12. Шешендік сөздер: Құраст. Б.Адамбаев. – Алматы: Отау, 1992.
13. Абай. Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1976.
14. «Ақ желкен» журналы. №1 қаңтар, 2017.
15. *Аманжолов Қ.* Нұрлы дүние: таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1991. – 392 б.
16. *Асылбеков А.* Ақ тілек. – Алматы: Жалын, 1985.
17. *Ахметова К.* Ансарым – асқақ Астана. – Егемен Қазақстан. 2008. 3 шілде.
18. Әлемдік және ұлттық спорт ойындары. Энциклопедия / Құраст. Мереке Құлқенов. – Алматы: «Мерекенің баспалар үйі» ЖШС, 2014. – 272 б., сур.
19. *Әлімбаев М.* Балдәурен: өлеңдер, дастандар, жұмбақтар, жаңылт-паштар. – Алматы: Раритет, 2008. – 256 б.
20. *Әлімбай Т.Р.* Математикадан сыныптан тыс жұмыстар мен халық есептері. – Алматы: Рауан, 1997.
21. *Әуезов М.* Абай жолы: Роман-эпопея. – Алматы: Жазушы, 1990.
22. *Баймөңке С.* Егемен Қазақстан. 24 тамыз, 2011.
23. «Балдырған» журналы. №10, 2014.
24. *Бөкеев О.* Айтылмаған ән. – «Лениншіл жас» газеті. 11 сәуір, 1970.
25. Ғұмырнамалық деректі хикаят. Тілендиев Н. – Алматы: Қазақстан, 2003.
26. Жарты ғасырдың алтын қоры. Балдырған журналының 50 жылдығына арналған жинақ. 2 том. Проза. (1985–2008 жж.). Авторлар коллективі. Құраст. Ескен Елубай. 25 б.

27. *Жиенбаев С.* Алтын қалам: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Атамұра, 2003. – 272 б.
28. Жұлдыз журналы, №8, 2007.
29. *Жұмаділов К.* Академиктің көз жасы. – А.: Мерей, 2015. – 416 б.
30. *Жүнісбаев Н.* Мұстафа Өзтүрік. Деректі повесть. – А.: Жалын, 1992. – 72 б.
31. Көліктер. «Балаларға арналған танымдық энциклопедия» сериясы. – Алматы: Аруна. – 32 бет.
32. Қазақ жерінің 100 аңызы. – Алматы: «Сораба» қоғамдық қоры, 2013.
33. Қазақ салт-дәстүрлері: Құраст.: Әлижан Тауұлы. – Алматы: Балауса, 2017. – 384 б.
34. Қазақстан еліне сиқырлы саяхат. – Шымкент, 2003.
35. Қазақстан қорықтары. Марқакөл. – Алматы: Санат, 2007. – 472 б.
36. *Қайыржан қажы Макин*. Салтынды сақта, дәстүрінді дәріпте. – Алматы: «Тамыр» ЖШС, 2009. – 320 б.
37. Қаһарман қыз – Хиуаз. – Алматы: Ана тілі, 2012. – 296 б.
38. *Қонаев Д.* Ғасыр сазын тербеген // «Н.Тілендиев туралы естеліктер» кітабынан. Құраст.: С.Әбдірайымов, Ж.Шәкәрім, Д.Тілендікеліні, Балта Иса. – Алматы: Білім. – 280 б.
39. *Мақатаев М.* Шығармаларының 4 томдық толық жинағы. Құраст. В.Әзімжанқызы, О.Асқар. – Алматы: Жалын, 2002. – 432 б.
40. Маңғыстау энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2009. – 632 б.
41. *Мехішев Б.* Әлемнің жеті кереметі. – Алматы: Өнер, 1982. – 176 б.
42. *Можейко И.* Әлемнің 7 және 37 кереметі. – Алматы: Өнер, 1988. – 304 б.
43. *Мамышұлы Б.* Ұшқан ұя. – Алматы: Санат, 2005. – 224 б.
44. *Мұхиддинов Е.* Қазақ күресі. – Алматы: Мектеп, 2012. – 192 б.
45. «Нұр Отан» қоғамдық-саяси журналы. №1 (14), 2013.
46. *Нұрпейісов Ә.* Қан мен тер. – Алматы: Жазушы, 1973. – 840 б.
47. Отырар. Энциклопедия. – Алматы. Арыс, 2005.
48. *Салықов К.* Астана – елдің ажары. Өлеңдер, толғаулар және әндер. – Астана: Фолиант, 2013. – 200 б.
49. *Соқпақбаев Б.* Менің атым Қожа. – Алматы, Атамұра, 2003. – 304 б.
50. Тамаша. Энциклопедия. – Мәскеу: РОСМЭН, 2012.
51. *Шаханов М.* Эверстке шығу. – Алматы: Атамұра, 2003. – 272 б.
52. Шәкәрім. Иманым. 2-басылымы. – Алматы: Арыс, 2008. – 322 б.
53. *Шотаев М., Жұмабаев Н., Ақназаров С.* Таңғажайып тоғызқұмалақ. – Түркістан: ХКТУ баспасы, 2004. – 156 б.

Электронды ресурстар

1. asiada.astana.kz
2. Kazakh-tv.kz
3. uniface.kz
4. massaget.kz
5. wikipedia.org
6. egemen.kz
7. culturemar.kz
8. moldir-bulak.kz
9. astanaopera.kz
10. kitaphana.kz
11. bag.kz
12. satpaev.psu.kz
13. alashainasy.kz
14. bilim-all.kz
15. 7kun.kz
16. atpress.kz

Грамматикалық тақырыптарға қатысты қосымша деректер

№	Электронды ресурс	Қолданылуы
1	www.kitap.kz	Сайтта «Қазақ тілінің әмбебап сөздігі» атты айдар бар. Қажетті сөздердің түсіндірмесін осы жерден таба аласыңдар.
2	www.emle.kz	Орфографиялық нормаға сай тапсырмаларды орындауда осы сайттан қажетті мәлімет ала аласыңдар.
3	www.termincom.kz	Термин сөздерге байланысты қажетті ақпаратты осы сайттан таба аласыңдар.
4	www.adebiportal.kz	Бұл сайттан кейбір қажетті кітаптарды онлайн оқи аласыңдар.
5	www.atau.kz	Қазақстанның көрікті жерлері, жер-су атаулары тақырыбында осы ономастикалық электронды база арқылы мағлұмат ала аласыңдар.
6	www.imektep.kz	Грамматикалық тақырыптарға қатысты қызықты ақпараттар мен анимациялық видеоларды таба аласыңдар.

МАЗМУНЫ

Кіріспе	4
1-бөлім . Қазақстандағы көрікті жерлер	
1.1. Біріккен сөздердің емлесі	7
1.2. Бөлек жазылатын сөздер	13
1.3. Дефис арқылы жазылатын сөздер	18
1.4. Қайталау	23
2-бөлім. Ұлттық және отбасылық құндылықтар	
2.1. Екпін. Сөз екпіні	25
2.2. Тіркес екпіні. Ой екпіні	30
2.3. Қайталау	35
3-бөлім. Әлемнің жеті кереметі	
3.1. Біріккен сөздердің емлесіне қатысты ескертулер	36
3.2. Бөлек жазылатын сөздердің емлесіне қатысты ескертулер	40
3.3. Дефис арқылы жазылатын сөздердің емлесіне қатысты ескертулер	44
3.4. Қайталау	48
4-бөлім. Астана – мәдениет пен өнер ордасы	
4.1. Неологизмдер	50
4.2. Термин сөздер	55
4.3. Диалект сөздер. Кәсіби сөздер	61
4.4. Қайталау	66
5-бөлім. Тарихи тұлғалар	
5.1. Көнерген сөздер	67
5.2. Эвфемизм. Дисфемизм	72
5.3. Табу	77
5.4. Қайталау	81
6-бөлім. Су – тіршілік көзі. Қазақстандағы өзен-көлдер	
6.1. Есімдік. Жіктеу есімдігі	85
6.2. Белгісіздік есімдігі. Болымсыздық есімдігі. Сұрау есімдігі	92
6.3. Жалпылау есімдігі. Өздік есімдігі. Сілтеу есімдігі	96
6.4. Қайталау	103
7-бөлім. Спорт. Белгілі спорт жұлдыздары	
7.1. Етістік. Салт етістік және сабақты етістік	105
7.2. Етіс. Өздік етіс. Өзгелік етіс	110
7.3. Ортақ етіс. Ырықсыз етіс.	116
7.4. Қайталау	121

8-бөлім. Қазақ халқының әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері.**Наурыз**

8.1. Үстеу. Мезгіл үстеу. Мекен үстеу	122
8.2. Сын-қимыл (бейне) үстеуі. Мөлшер үстеу. Мақсат үстеу	128
8.3. Күшейткіш үстеу. Себеп-салдар үстеуі	133
8.4. Қайталау	137

9-бөлім. Әлемдегі ірі кітапханалар

9.1. Үстеудің емлесі	140
9.2. Үстеудің синонимдік қатарлары	146
9.3. Үстеуді қайталау	153
9.4. Қайталау	156

10-бөлім. Ғылым мен технология жетістіктері

10.1. Тыныс белгілері. Сөйлем соңында қойылатын тыныс белгілері	157
10.2. Үтір. Сызықша. Қос нүкте	163
10.3. Тырнақша. Жалға. Нүктелі үтір	169
10.4. Қайталау	175

Учебное издание

**Жолшаева Майра Сатыбалдиевна
Отарбаева Газиза Нурахметовна
Нурманова Гүлжайна Нурболатовна**

КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК

**Учебник для 6 классов общеобразовательных школ
(на казахском языке)**

Оқулықта суретшілер *Б.Дәлелжан, Қ.Үмбетова,
А.Бегалин, Қ.Каметов, Е.Мельниктің*
еңбектері пайдаланылды

Редакторы *А. Алдыбекова*
Көркемдеуші редакторы *А. Ақыл*
Техникалық редакторы *Л. Садықова*
Корректоры *Г. Абдрахимова*
Компьютерде беттеген *Г. Оразақынова*

Баспаға Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің
№ 0000001 мемлекеттік лицензиясы 2003 жылы 7 шілдеде берілген

ИБ № 5691

Басуға 06.06.18 қол қойылды. Пішімі 70×100 ¹/₁₆. Офсеттік қағаз.
Қаріп түрі «SchoolBook Kza». Офсеттік басылыс. Шартты баспа
табағы 14,84+0,32 қосарбет. Шартты бояулы беттаңбасы 61,29.
Есептік баспа табағы 9,06+0,27 қосарбет.
Таралымы 50000 дана. Тапсырыс №

«Мектеп» баспасы, 050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй
Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

